

Ա Ր Ա Ր Ա Տ

ԿՐՕՆԱԿԱՆ — ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ — ՊԱՏՄԱԿԱՆ, ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ — ՄԱՆԿԱՎԱՐ-
ԺԱԿԱՆ, ԱԶԳԱՅԻՆ ԵՒ ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆ.

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

ՌՅԽԵ. Լ. ՏԱՐԻ

ՀԱՄԱԲ ԲՆՆԵՐՈՐԳ

ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ 1896 Թ.

ԿՐՕՆԱԿԱՆ—ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ

ԱՆՄԵՂ ՄԱՀԱՊԱՐՏԸ.

„Դատե՞րք Նրուաղէմն, մի՛ լայք ի վե-
րայ իմ, այլ լացէ՛ք ի վերայ անձանց եւ ի
վերայ որդւոց ձերոց“:

Ղուկ. ԻԳ. 28.

Արրո՞ղ էք արդեօք կենդանի կերպով
ներկայացնել ձեզ այն ըրպէն, երբ
Մեծ Վարդապետն իւր վերջին քարոզը խո-
սեց, իւր այդ ահաւոր ազդարարութիւնն ա-
րաւ աշխարհին: Գողգոթայի ճանապարհի վե-
րայ էր. Նորա առջևից տանում էին խա-
չափայտը՝ ամենասարսափելի տանջանք և մո-
տալուտ անխուսափելի մահ նկարուած վրան.

բայց Նորա աստուածային հոգու մէջ կառա-
րեալ խաղաղութիւն էր տիրում անշուշտ.
Գեթսեմանիի տաղնապը վաղուց անցել էր և
ամեն հաշիւ աշխարհի հետ վերջացել, մնում
էր միայն յագուրդ տալ մոլորուած ամբոխի
կատաղի կրքերին՝ կատարելագոյն անօրէնու-
թեան զիմաց ամենակատարեալ արդարու-
թեան պատկեր հանդէս բերելով:

Կարո՞ղ ենք... եթէ դարերի ընթացքում
եղել է մի ժամանակ, որի մէջ ամենակենդա-
նի կերպով արտափայլէր այդ ահեղ ըրպէի
խորհրդաւոր վսեմութիւնը՝ ներկայ ժամանա-
կըն է այդ: Գողգոթայի վերայ բարձրացողը

մարդկութեան Փրկիչը չէ այժմ այլ Նորա
Թանկագին արեամբ փրկուած մի խեղճ ժողո-
վուրդ՝ ոչ ի հարկ է այնպէս անարատ ինչպէս
միակ անմեղն էր կանանց զաւակներն մէջ,
բայց զրեթէ նոյնչափ անիրաւ տեղը մահ-
ուան դատապարտուած: Այո՛, մահուան դա-
տապարտուած... զուր է այլեւս խաբուսիկ
յոյսերով մոլորուիլ, ողբալ ու ձիչ արձակել,
աշխարհը դատապարտել է նորան և ձեռն-
հաս դահլիճներ քաշ են տալիս անարգել դէ-
պի Գողգոթայի բարձունքը, վերահաս մահից
Ամենակալի աջը միայն փրկել կարող է, հրաշ-
քով սակայն կամենում է արգեօք փրկել...
Թշուառ ժողովուրդի չարատանջ որդւոց հա-
մար մի բան միայն կարելի է ցանկանալ ներ-
կայ րուպէում՝ հոգւոյ այն երկնային անդոր-
րութիւնը, որով նեանքի Առաջնորդը նայում
էր «ի խաչ հան» աղաղակող ամբոխի վերայ,
դառնութեան բաժակը մինչև յատակ քամած
է արդէն՝ անմահ յաջեցեալի ճշմարիտ երկըր-
պագուններին, փառաւոր նախնեաց վերջին սե-
րունդին անվայել է արիութիւնը կորցնել և
վերջին կաթիլների վերայ դժկամակիլ:

«Այլ Որդի Մարդոյ երթայ՝ որպէս և
զրեալ է վասն Նորա, բայց վայ իցէ մարդոյն
այնմիկ, յոյր ձեռս Որդին Մարդոյ մատնե-
ցի»։ վայ՝ արդարեւ վայ ասել պէտք է մեզ
այժմ, ոչ թէ կենդանի թաղուած երիտա-
սարդների, պատառ պատառ յօշոտուած քա-
հանաների, մահու չափ անպատուած կոյս
ու հարսների, որք ու անտէր մանուկների,
բանտերում ու պանդխտութեան մէջ, սովից
ու վերահաս վտանգից տագնապող հազարա-
ւոր ու բիւրաւոր խեղճերն՝ այլ հեռու-
ում ապահով նստած քրիստոնեայ դա-
տաւորների և նոցա վճիռն իրագործող
հերոսների համար: «Եթէ ընդ փայտ դալար
դայս առնեն, ընդ չորն զինչ լինիցի»: Պիղա-
տոս իւր դատաստանը վերջացրել և ձեռները
լուացած մի կողմ է քաշուել. նա լաւ գի-
տէր, որ անմեղի էր դատապարտում, որ փը-
շեայ պսակը զլինի, ձեռները կապած մի կա-
լանաւոր թագաւորութեան ձգտել և հասնել

չէր կարող. բայց արժէր հանդիսաւ վրդովել մի
ողորմելի նահատակի համար, ինչ վնաս թէ ան-
մեղ էր չարչարուողն ու խաչուողը, միայն
երևակայեալ փորձանքը հեռանար իւր զըլ-
խից: Եւ ահա բարձրանում է նա, այդ ան-
մեղ նահատակը, դէպի խաչի ստորոտը՝ դէպի
մահուան գիրկը, և խաչահանուների ու անտար-
բեր հանդիսատես ամբոխի մէջ մի քանի լալ-
կաններ են միայն նորան մխիթարող՝ անզօր
օգնութեան ձեռք հասցնելու. իրաւունք չունի
նա նոյնպէս կրկնելու այդ մխիթարիչներին. «Մի
լայք ի վերայ իմ, այլ լացէք ի վերայ անձանց
և ի վերայ որդւոց ձերոց»:

Նայեցէք դէպի Գողգոթա, աչքի առաջ
բերէք րուպէական չար ոգւորութեամբ արբե-
ցած այդ խաժամուժ ամբոխը, և դիտեցէք
մէջտեղ հանդարտ քայլերով առաջ ընթացող
Մահապարտին. մի՞թէ մեզանից ամեն մէկը,
որ զուրկ չէ բոլորովին բարոյական, քրիստո-
նէական զգացումներից, հազար անգամ աւելի
պէտք է չգերադասէր Նորա հետ միասին դա-
տապարտուած լինել, տանջանք ու մահ ճա-
շակել, քան «ի խաչ հան» աղաղակողների հետ
ապրել, պատուի ու փառքի տիրանալ: Ո՛հ, զար-
հուրելի է շուրջը տիրող անարդարութիւնը,
բայց աւելի զարհուրելի մասնակցել այդ անար-
դարութեան, քան ենթարկուել նորան: Թիրա-
ւի, եթէ նախախնամութիւնը կամենար մեղ ի
նորոյ աշխարհ հրաւիրել, ազգ և հայրենիք
ընտրելու ազատութիւն շնորհելով՝ ոչ ոք մեզա-
նից պէտք է տատամէր չարաբաղդ ժողովրդի
զաւակ զրուելու կրկին. սորա աղէտները դըր-
սից անտարբեր աչքով դիտելը շատ աւելի
անտանելի էր: Զուր չէ Պօղոս Առաքեալը
յանդիմանում նորահաւատ նորնթացիներին.
«Ընդէր ոչ դուք զրկիք, և ոչ դուք առա-
ւել նեղիք, այլ դուք զրկէք և նեղէք, և այդ
վեղբարս ևս»։ արգեօք ինչ կասէր նոյն Ա-
ռաքեալը այժմ՝ հազար տարիներով քրիս-
տոնէութեան մէջ կրթուած, զօրութեան ու
ամէն իրաւունքների տէր ազգերի վարմունքը
դէպի իրենց եղբայրակիցները տեսնելով:

Մի քրիստոնէի, նոյն խոյն հայ քրիստոնէի

Համարներկայ ընդհանուր ամենաճանր և նուա-
տացուցիչ հանգամանքն իսկապէս ոչ թէ այն է,
որ իւր հաւատակիցները կամ արիւնակից-
ները բոլորովին անմեղ տեղն արիւն են թա-
փում, այլ որ քրիստոնեայ աշխարհը կարող
լինելով մի ակնարկութեամբ կոտորածներին
վերջ տալ և մի քրիստոնեայ ժողովրդի կեանքը
փրկել ու ապահովել՝ այդ չէ անում: Դի-
տւում... որովհետեւ քրիստոնէութիւնը վերա-
ցել է նորա միջից և անոնն է լոկ մնացել...
ճ այդ անկարելի է. անկարելի է որ քրիս-
տոնեայ անունն այդչափ նուաճանայ, որ մեր
պաշտած դադափարներն հողի հաւասարութիւն:
Քաղաքականութեան կանգնած հզօր ամբար-
տակների ետեւ բարձրանում, զայրանում,
զիզուում են ահա բարոյական անկեղծ ըզ-
դացման, քրիստոնէական զգացման կոհակ-
ները. ազգերի խիղճը զարթել՝ որոտաձայն բո-
ղոք է բառնում—և արդեօք ամեն արգելք
խորտակելով առաջ չի՞ գնայ և բռնաւորների
բազուկը չի՞ սասանեցնի: Երէկ չէր, որ ուրիշ
հարեան ժողովուրդներ նոյն վիճակի մէջ էին,
մահուան դուռն հասած արգէն՝ երբ մի ու-
ղորմած ձեռք պարզուեցաւ հիւսիսից և ա-
րիւնուռաղապահի ծնւթն ստիպուած էր կանգ առնել,
իւր չար խորհուրդն անգործադիր թողնել: Դիտւում
և այժմ վերջին ընդհանուր պարզութիւնն անկար-
ար, մահարգել ձեռքը... Դսկ եթէ ուշ լինի այլ
ևս... եթէ փրկութեան աւետաբերները ա-
մեն կեանք խաւարած և ամեն տուն աւե-
րանի գտնեն՝ ամեն անդաստան չոր և անըն-
դունակ նոր պտուղներ բերելու... Տես ինչ
է ասում մեր հայրերի հին Աստուածը յու-
սակտուր մարգարէին. «Զոր օրինակ եթէ զը-
տանիցի ճիւղ ի մէջ ողկուզոց, և ասիցեն. մի
ուպականեր զգա, զի օրհնութիւն Տեսուն գոյ
ի դմա, այնպէս արարից վասն ծառային իմոյ,
վասն որոյ ոչ կորուսից զամենեւեան». մի՞թէ
այս անգամ ոչ մի օրհնութեան ճիւղ նա իւր
այգում պէտք է չպահի, այլ թոյլ պէտք է
տայ, որ ամենքը կորուսուին... «Աստուած
զօրութեանց, դարձ, հայեաց յերկնից և տես,
այց արա այգւոյս այսմիկ և դարման տար

սմա, զոր անկեաց աջ քո»... «Բայց ոչ իմ
կամք, այլ քոյդ լիցին», ամէն:

Կ. Վ.

ԱՂՕԹՔԻ ՈՅԺԸ.

«Խնդրեա՛ դու քեզ խնդր ինչ»:
Գ. Թագ. Գ. 5.

Չեզանից ոմանք դիտեն, որ այս խօսքն
առնուած է Սողոմոնի պատմութիւնից: Հէնց
որ նա ժառանգեց իւր հօր թագաւորութիւ-
նը, անմիջապէս փառաւոր և խելացի անվե-
հերութեամբ ոչնչացրեց հասարակական խա-
ղաղութեան դէմ եղած բոլոր արգելքները:
Ապա, երբ հասաւ նորա զահ բարձրանալու
ժամը, նա արեւելեան ճոխութեամբ եկաւ
Գաբաւոնի պալատը, ուր շատ և երկար ա-
ղօթքներից և հարիւրեզնեան զոհ մատուցա-
նելուց յետոյ իւր թագաւորութեան ապագա-
յի համար, որի դաշտերը և քաղաքները
տեսնում էր այդ սուրբ սարից, հանգիստ
առնելու քաշուեցաւ: Դսկ զիշերը նա երազ
տեսաւ և իմացաւ, որ այդ իւր համար մի
ցուցմունք էր:

Աստուած, Որին նա զոհեր մատուցեց,
երեւաց և ասաց նորան. «Խնդրեա՛ դու քեզ
խնդիր ինչ»: Դսկ Սողոմոն, որի զիշերային
տեսիլքների մէջ պատկերանում էին ցերե-
կուայ մատաւանջութիւնները, խնդրեց Տիրո-
ջից հետեւեալը. «Պարգեւեա՛ ծառայի քում
սիրտ լսելոյ և դատելոյ զժողովուրդ քո ար-
դարութեամբ, խելամուտ լինել ի մէջ բարւոյ
և չարի»: 1

Սողոմոն գեռ ևս փոքր էր (հրէից պատ-
մաբանների ասելով 15 տարեկան), երբ մի մեծ
ժողովրդի թագաւոր դարձաւ: Նա խնդրեց
Աստուծոյ շնորհը, որպէս զի կարողանայ ար-
դարութեամբ կառավարել այդ ժողովուրդը:
Եւ Աստուած, ընդունելով նորա խղճերը, տուաւ

Սողոմոնին նորա խնդրածից էլ աւելի: Սողոմոնը խնդրել էր իմաստութիւն, և Աստուած տուաւ նրան բացի իմաստութիւնից նաև զանձեր, երկար կեանք և յաղթական յաջողութիւններ:

Ինչո՞ւ Սողոմոնի աղօթքն Աստուծուն այդպէս հաճելի եղաւ:

Շատ, որովհետև Նորան հաճելի է ամեն մի անկեղծ աղօթք, և երկրորդ, որովհետև Նա բոլոր աղօթքներից աւելի սիրում է այն աղօթքները, որոնք բոլորովին ազատ են եսականութիւնից, որոնցից հեռացրած են լեռնի վերաբերեալ բոլոր մտքերը և թողնուած միմիայն Նորան (Տիրոջ) և մեր մերձաւորներին վերաբերեալները: «Եթնդրեա՛ դու քեզ խնդիր ինչ»: Արդե՞օք որ և է մարդու պատահել է ընդունել այս տեսակ առաջարկութիւն:

Դասական, միջնադարեան և յետնադոյն պատմութիւնների մէջ յաճախակի յիշուում է, որ մարդիկ իրենց վաճառում էին սատանային, իւրաքանչիւր այդպիսի պատմութեան նպատակն է ցոյց տալ այն անկումն ու դառնութիւնը, որ յառաջանում է երկրայինը երկնքի գնով ձեռք բերելու ձգտումից:

Միգասի պատմութիւնը, որը ցանկանում էր՝ ոսկի դառնար այն ամենը, ինչի որ ձեռտար, քաղցածութիւնից առաջացած մահուան տաքնապի մէջ ստիպուած եղաւ աղաչել, որ իրանից յետ առնուի այդ պարգեւ: Տիտոնի պատմութիւնը, որ անմահութիւն էր խնդրում, բայց սարսափելի տանջանքներ կրեց, մինչև ազատուեցաւ իւր անմիտ խնդրի հետեանքից: Լիւդացւոց հովիւ Գիգէսի պատմութիւնը, որի մատանին նորան ցանկացած ժամանակ անտեսանելի էր դարձնում, և այդպէս անմեղ հովուին մեղաւոր թագաւոր դարձրեց, կեղծ ցանկութիւնների կատարումից առաջացած չարչարանքներն ու սարսափը (գեղեցկութիւնը դառնում է անէծք և կործանում մէկին, խելքը հրապոյր և թակարդ է դառնում միւսի համար, կարողութիւնը՝ մահ և պատուհաս երրորդի համար)՝ բոլորը հետեանք են դատարկ և անմիտ ցանկութիւնների:

Այո՛, բոլոր պարգէնները, բացի երկնքի բարեհաճ պարգէններից, նման են ոսկու, որ փոշու է փոխարկում: Տէրն է հիւսում մեր բախտի բարակ թելը և հիւսում է մեր բարելաւութեան համար, իսկ մեր անմտութիւնը փչացնում է Նորա ծրագիրը:

Մեր խնդրուածքների կատարումն միշտ մեր անմիջական բախտաւորութեան չէ ծառայում: Հերա աստուածուհու քրմուհին խնդրում է աստուածուհուց նորա օրհնութիւնը իւր երկու պատուական որդոց համար, և յաջորդ առաւօտ տեսաւ նրանց պառկած տաճարի մէջ ժպիտը շրթունքներին, բայց մեռած:

Բոլոր այդ պատմութիւնները տխուր փորձի արձագանք են և հեթանոսական ձեւերով արտայայտուած ս. Գրքի դասեր, թէ «Զվերինն խորհեցարուք»: Այդ բանի մէջ ևս սրբազան պատմութիւնը համերաշխ է ընդհանուր պատմութեան հետ:

Հռովմայեցւոց կայսր Տիրերիոսը, որ կեղեքում էր երկիրը իւր շռալ և անառակ ցանկութեանց բաւականութիւն տալու համար՝ յայտնի է իւր սեպհական հրապարակական խոստովանութեամբ, իբրև ամենաթշուառ մի մարդ: Արդիւրահմանը, որ բախտաւոր էր աշխարհում և ճարպիկ պատերազմի մէջ, որից երկիւղ էին կրում թշնամիները և որին աստուածացնում էին բարեկամները, ասում է իւր յիշատակարաններում, թէ իւր ամբողջ կեանքի մէջ կարող է հաշուել միայն տասն և չորս երջանիկ օրեր: Հրէից թագաւոր Սողոմոնը, գեղեցիկ էր տեսքով և յաջողակ ամեն բանի մէջ, որին սիրում էին ամէնքը և որի անունն ամբողջ արևելքում կապուած է կախարդութեան և կատարեալ պերճութեան հետ, թէև այս մասին ոչինչ չէ ասում, բայց նորա կրճքից դուրս թռաւ այն տխուր և ծանր հառաչանքը, որի նմանը հազիւ թէ արտասանել է երբէք հիասթափուած մարդկութիւնը. «Ունայնութիւն ունայնութեանց—ամենայն ինչ ընդունայն է»²:

1. Առ Կողոսացիս գլ. Գ. 2: 2. Էզդէսիաստիկէ գլ. Ա. 2:

Շոյն իսկ աշխարհական մարդիկ եկել են նոյն եղբայրացութեան. նրանցից մէկը՝ մի բանաստեղծ, ասել է. « Չկայ աշխարհի տուած մի ուրախութիւն, որ հաւասար լինէր նոցա մի և նոյն ժամանակ ասածին: Այսպէս ուրեմն՝ խեղօք չէ նա, ով խիստ կապուած է երկրաւորի և նորա՝ բոլոր զուարճութեանց հետ, թէպէտ ի հարկ է ոչինչ վատ բան չէ աղօթել Աստուծուն, որ օրհնէ մեր անմեղ ցանկութիւնները, և մինչև անգամ եթէ Տէրը, իւր գերագոյն իմաստութեամբ չլսէ ևս մեր աղօթքները, այնու ամենայնիւ մեր ցանկացածի փոխարէն կը վարձատրէ մեզ մի աւելի լաւ և մեղ համար աւելի օգտակար բանով. «խնդրեցէք նախ զարքայութիւնն Աստուծոյ և զարգացութիւնն նորա, և այդ ամենայն յաւելցի ձեզ»: ¹ Տէրն իւր որդկերանցից ոչ ոքին չէ մերժում երկրաւոր բախտաւորութեան աւելի բարձր և ազնիւ տարրերն ևս: Դուք կարծում էք, թէ այդ գովական առաջարկութիւնը Սոլոմոնին ամբողջ մարդկութեան սիրելիին դարձրեց. և կը ցանկանայիք դուրս համար, որ Տէրը նոյնն անէր և ձեզ: Եղբայրներ, այդ առաջարկութիւնը ձեզ ևս եղած է, կար, կայ և կըլինի:

Մենք երբէք չենք ծնունդ առնաց կոչման, Դժբախտութեան, աղքատութեան և ոչնչացման համար չէ տուել Տէրը մեզ այդքան ընդունակութիւններ, այլ բախտաւորութեան, անմահութեան և Շորա հետ կեանք ունենալու համար:

Ճշմարիտ է, որ հազարաւոր մարդիկ մեղանշում են և հիւժում, բայց չէ՞ որ այդ իրենց մեղքիցն է: Տէրն այս տխուր վիճակի համար չբերեց մեզ աշխարհ, որ առատ է գեղեցիկ թարմ օդով և արևի ճառագայթներով, և ոչ նորա համար, որ շրջապատէ մեր մանկութիւնը քեջութեամբ և մեր երիտասարդութիւնը հոգսերով, կամ որպէս զի մեռնէր Քրիստոս և իջնէր ս. Հոգին: Եւ եթէ բոլոր մարդիկ շնորհներ չեն ստանում, իբրև ամենա-

հարուստ և անգին օրհնութիւն, նորանից չէ, որ Տէրը չէ կամենում տալ այն մարդկանց, այլ նորանից, որ մարդիկ չեն խնդրում Տիրոջից:

Ս. Թակոբ առաքելը ասում է. «Ոչ ունիք, վասնզի ոչ խնդրէք: Խնդրէք և ոչ առնուք, վասն զի չարաչար խնդրէք»: ¹ Եւ սակայն, մեզնից իւրաքանչիւրին Տէրն ասում է. «Խնդրեա՛ դու քեզ խնդիր ինչ»: ² Մեզնից իւրաքանչիւրի համար ճշմարիտ խոստում է. «Զոր ինչ խնդրիցէք ի Հօրէ իմմէ յանուն իմ ասցէ ձեզ»: ³

Այո, ձեզնից նրանք, որոնք կամենում են, կարող են աշխատել գտնելու երկնքի արքայութեան գանձերը, և այդպէս ձեռք բերել նրանց:

Ծանդուհն, անհաւատ, կամակոր և բութ բոստ մարդիկ չեն կարող մտնել Աստուծոյ արքայութիւնը, բայց այդ արքայութիւնը բաց է նրանց առջև, որոնք կամենում են գործ դնել անկեղծութեան և աղօթքի ոսկէ բանալիները: Այսպէս ուրեմն, փորձենք այդ մոքերը և տեսնենք, թէ որքան նրանք ճշմարիտ են, ինչպէս երկրաւորի, այնպէս և երկնաւորի վերաբերմամբ:

Ես կասեմ, որ մինչև անգամ երկրաւոր բաների համար Տէրն ասում է ձեզնից իւրաքանչիւրին. «Խնդրեա՛ դու քեզ խնդիր ինչ»: Միթէ չէ՞ք տեսնում, այն հասարակ բանը, որ եթէ կամենաք, ձեր կեանքը արդարութեամբ առաջ կըգնայ: Միթէ չէ՞ք տեսնում, որ հաստակաւոր մարդկանց թէ երեխաների իւրար մէջ եղած զխաւոր զանազանութիւնը կազմում է ոչ այնքան ոյժի տարբերութիւնը, որքան մտածողութեան ոյժը, նպատակի պարզութիւնը, բնաւորութեան վճռականութիւնը:

Ձեր կեանքում ամեն օր դուք լսում էք. «Խնդրեա՛ դու քեզ խնդիր ինչ»: Իւրաքանչիւր օր բաց է անում ձեր առաջ իմաստութեան անգին փորձեր, բայց եթէ խուսափում էք նոցանից, դուրանով արդէն յու-

1. Թակ, Թուղթ Կաթուղ, գլ. Դ 2, 3:

2. Գ. Թագ. III—3: 3. Յովնան. Ժ. 23:

1. Մատթ. 2. 33:

սահատութեան մէջ էք ձգում ձեզ: Աստուածանից պարգևներ խնդրելը հասարակ խնդիր չէ, և ով կամենում է որ իւր աղօթքը լսելի լինի, պէտք է մաքուր սիրտ ունենայ. այն ժամանակ անկասկած կըստանայ այն միջոցները, որ Աստուած նշանակում է: Եթէ հակառակը լինէր, այսինքն եթէ յանցանքը լուրջանկութեամբ առաքինութիւն դառնալ կարողանար, եթէ ծուլութիւնը մի դիպչելուց կարողանար իւրացնել աշխատանքի շնորհները, այն ժամանակ աղօթքը կըփչացնէր աշխարհը: Բայց Տէրը ոչ միայն չէ լսում կեղծ աղօթքը, այլև աղօթք իսկ չէ կամենում համարել ծոյլի երկարաբանութիւնները կամ կեղծ բարեպաշտութեան զեղմունքները: Գործունէութիւն, եռանդ, հաստատակամութիւն — ահա այն փորձաքարերը, որոնք զտում են անկեղծութեան մաքուր ոսկին:

Կռապաշտները նմանապէս ունեցել են ինչ ինչ հասկացողութիւն ճշմարտութեան մասին: «Հաստատամիտ մարդու համար» ասում է պարսկական մի բանաստեղծ, «պատրաստ են օրհնութեան անթառամ պսակներ»:

Հռովմէական ամենազօրեղ կայսրներից մէկըն ասել է մահուան անկողնի մէջ այս մեծ խօսքը. «laboremus» — աշխատենք: Աշխատանքը մեծ բան է, բայց եթէ մենք «laboremus»-ի վրայ աւելացնենք «oremus» — աղօթենք, այն ժամանակ անյաղթելի կը լինենք:

Եթէ ձեզանից որ և իցէ մէկն ունի հարուստ մեռնելու թշուառ ձգտումը, կամ դէպի իշխանութիւն է ուղղել ուշն ու միտքը, կասկած չկայ, որ կը հասնէ դորան: Պէտք է յիշել, որ թէպէտ բնութիւնը առատութեամբ աալիս է մեզ իւր պարգևները, բայց միևնոյն ժամանակ ամուր պահում է իւր ձեռքում: Որպէս զի կարելի լինի ստանալ այդ պարգևները, ամենից առաջ դուք պէտք է իսկական աշխատութեամբ բանաք բնութեան ձեռքերը: Ուրիշ խօսքով, ինչ որ դուք կամենում էք ունենալ՝ վճարեցէք զինը և կը ստանաք ձեր ցանկացածը, սակայն պէտք է դիտենալ, որ եթէ դուք կամենում էք ստանալ աստիճան-

ներ, հարստութիւն, փառք, հանգստութիւն առանց աստուածային օրհնութեան, այն ժամանակ Սողոմի խնձորներ կը լինին նոքա ձեզ համար, լիքը մոխրով:

Վերջենք հետեւալ օրինակը: Դուք ուսումնարանի մէջ էք. ձեզ տրուած են որոշեալ պարապմունքներ և խնդիրներ, որոնց կատարման համար ձեզ խոստացուած են որոշ պարգևներ: Ձեր պարտքն ունենում է այդ դէպքում նոյն դրդիչն, ինչ որ ձեր շահը, և դուք գործելով ստանում էք բաւականութիւն գործելու հնարաւորը: Ձեր շահն է ջանալ սովորել: Եթէ դուք ի զուր տեղը կորցնէք ձեր աշակերտական պարապմունքների շրջանը, այդ ձեզ կարող է պատճառել մի ամբողջ տարուայ վիշտ և հոգս: Ձեր կորցրած իւրաքանչիւր ուսումնական տարին կարող է յետ մղել տասնեակ տարիներով ձեր յոյսերի իրագործումը: Ձեր անգործ անցրած ուսումնարանական կեանքին կ'աջորդէ հասակաւոր մարդու անօգուտ կեանք: Ձեր պարտքն է սովորել, որովհետև դորանից են կախուած ձեր ծնօղների մխիթարութիւնը, ձեր ուսուցիչների յոյսերը, ուսումնարանի փառքը և Աստուծոյ յայտնի ցուցմունքների կատարումը: Այդ ամենից յետոյ, եթէ ոչ շահը և ոչ էլ պարտքը առաջ չեն մղում ձեզ, այն ժամանակ դուք ողորմելի արարածներ էք, և ուրեմն ձեզ դեկավարում են ձեզ շրջապատող պայմանները:

Ժողովութիւնը, անհոգութիւնը, յուսահատութիւնը, որ «չեմ կարող» են ասում, հպարտութիւնը, որ ասում է՝ «չեմ ուզում», նման են լուսոս ծաղկի դիւթիչ բաժակին, որ դէպի ապականութիւն են տանում: Կամ յուշկապարիկի երգերին, որոնք տանում են դէպի մահ և նաւաբեկութիւն ամայի ափի վրայ: Այո, այդ ամենը աւելի կամ պակաս չափով կարող է տեղի ունենալ, և որպէս զի կարելի լինի դուրս գալ այդպիսի սարսափելի դրութիւնից, մենք նախ և առաջ պիտի պարզենք մեզ մեր կեանքի նպատակը, դէպի որը մենք պիտի գնանք ճշմարիտ ճանապարհով, խոնարհութեամբ և համբերութեամբ: Իւրաքանչիւր

մարդ, որ զինուում է վատ ազդեցութիւնների դէմ, կըգործէ և կըխնդրէ Աստուծուն՝ օրհնել և օգնել իրեն. այդպէս եթէ նա կամենում է, կարող է յաղթութիւն տանել:

Որքան ցանկալի է ունենալ անկեղծութիւն, համարձակ վճռականութիւն, ազնիւ մտադրութիւն, և ամենից աւելի հեղութիւն, որի հետ կապուած է միշտ մարդու իսկական արժանաւորութիւնը: Այն ժամանակ անկասկած իւրաքանչիւրը կզգար, որ մինչև անգամ աշխարհային յառաջադիմութեան համար նոքա անսահման չափով աւելի գնահատելի են, քան անապարծ մտքի փայլը: Պարկեշտութիւնը աւելի օրհնուած է Տիրոջից, աւելի սիրելի է մարդկանց և աւելի գնահատելի մինչև անգամ՝ ամբողջ աշխարհի համար, քան թէ մանր բաների մէջ հեռատես մարդու սառն անձնապատանութիւնը և տգէտի խակ ինքնավստահութիւնը, որ նա գիտութեան տեղ է ծախում:

Այսպէս ուրեմն, կարելի է ասել, որ անկեղծութիւնը, ազնիւ մտադրութիւնը, խոնարհութիւնը և պարկեշտութիւնը եթէ միշտ չեն կարող ունենալ ակնյայտնի յաջողութիւն, այնուամենայնիւ նոքա բովանդակում են առնուազն իրենց մէջ սուրբ զբաւստութիւն, ներքին բաւականութիւն, պատրաստակամութիւն մերձակորին օգնելու՝ յատկութիւնների, որոնք աւելի թանկագին են քան ոսկին: Ուստի և ամենամատաղ և անվստահ տղային ևս կարելի է ասել. իմ որդի, մի կասկածիր, այլ միայն հաւատա: Տէրն ասում է. «Խնդրեա՛ դու քեզ խնդիր ինչ», խնդրիր հաւատով, մի երկմտիր, և կատարիր քո պարտքը, և այն ժամանակ դու կարեւորութիւն չես ունենալ նախանձելու ուրիշ մարդկանց պարգեւներին, որովհետև դու կատարելապէս գոհ վիճակի մէջ կլինես: Հաստատ կերպով փափագեցէք, սիրելիքս, ամենալաւ պարգեւներ և կտանաք: Տէրն ասում է ձեզ սակայն աւելի մեծ հաստատութեամբ. «Խնդրեա՛ դու քեզ խնդիր ինչ»: Սիրում ես դու անկեղծութիւն՝ խնդրիր նորան,

ցանկացիր, և դու կը լինես անկեղծ: Սիրում ես անարատութիւն՝ խնդրիր նորան, ցանկացիր և դու կը լինես անարատ: Թարգմում ես բարոյական ազնւութեան բարձր դադափարը, խնդրիր, ցանկացիր, և դու կը լինես ազնիւ: Եթէ մի հրեշտակ իջնէր և առաջարկէր ձեզ այն, ինչ որ դուք մաքուր սրտով ցանկանում էք՝ հաւանական է, որ չէիք մտածի մերժել, մանաւանդ որ հակառակ ձեր ցանկութեան այդ ապերախտութիւն և անզգայութիւն կը լինէր: Արդեօք աւելի անզգայութիւն չէ մերժելը, երբ Տէրն է ձեզ առաջարկում անմահութիւն, երանութիւն և անթաւամ պսակ: Գուցէ դուք այլևս չէք ըզգում ցանկութիւն դէպի աստուածային օրհնութիւնները, նման այն արեւցողին, որ սիրում է միայն այն, ինչ որ նրան քայքայում է և ատում է աղբիւրի մաքուր ջուրը: Տէրը կը վերականգնի ձեր մէջ բարոյական և հոգեւոր ճաշակ, և ոչ եղծուած: Ձեր մանկութիւնից ի վեր Նա ասել է և այժմ էլ կրկնում է. «Խնդրեա՛ դու քեզ խնդիր ինչ»: Նա ասում է այդ խօսքերը Սողոմոնին տեսիլքի մէջ, Նա ասում է և մեզ իւր որդի Յիսուս Զրիստոսի միջոցով. «Խնդրեցէ՛ք, և տացի ձեզ, հայցեցէ՛ք և զաջլք, բաղխեցէ՛ք, և բացցի ձեզ: Զի ամենայն որ խնդրէ՛ առնու, և որ հայցէ՛ դտանէ, և որ բաղխէ՛ բացցի նմա»¹:

Ղ. Ս.

1. Մատթ. Է-7, 8:

² Թարգմ. Փարբարի „Въ ономъ мѣсѣці Юнощѣ“ զըրբից. С.-Пет. 1895.

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՔՐՈՆԻԿՈՆ

ԿԱԹՈՂԻԿ ՆՅՆՂԵՑԻ

—Պապի միութեան հրաւիրող վերջին կոնգրակը (Satis Cognitum), որի վրայ այնքան մեծ յոյսեր էին դրել Վատիկանում սպասուած ազդեցութիւնը չունեցաւ, այլ ընդհակառակն մեծ ընդդիմադրութեան հանդիպեց։ Այս ամառս Վիեննայում մի յատուկ բողոքի ժողով գումարուեց, որին 250) անձերից աւելի մասնակից էին օրթոդոքսներից, հին կաթոլիկներից, բողոքականներից և անգլիկաններից, ժողովը միաձայն ընդունեց հետեւեալ եղբայրացութիւնը. «օրթոդոքս, բողոքական, հին կաթոլիկ և անգլիկան եկեղեցու անդամներն ժողովը արտայայտում է այն համոզմունքը, որ բոլոր քրիստոնեայ եկեղեցիների միութիւնն հնարաւոր է ոչ թէ պապին հնազանդելով, այլ միացմամբ աւետարանական ազատութեան և եղբայրական սիրոյ ոգւով»։

Վաղուց արդէն նոյն սկզբունքն արտայայտել են մեր եկեղեցու ս. հարք և քանիցս նոյնը կրկնել ենք ու մենք այստեղ։

— Պապի ընտրութեան դործն ունի ընդհանուր քաղաքական նշանակութիւն, ուստի և զարմանալի չէ, որ ամենայն ազգ աշխատում է ծիրանաւորների ժողովում իւր ներկայացուցիչներն ունենալ։ Այժմեան ծիրանաւորների ժողովի մէջ շատ տարբեր են զանազան ազգութեան ներկայացուցիչների թուրքն։ Այդ ժողովը պիտի 70 անդամ ունենայ, իսկ այժմ ունի 62 անդամ, որոնցից 33 հոգի իտալացիք են, իսկ 29 բոլոր միւս ազգերից, այսպէս՝ 6 ֆրանսիացի (որոնցից մէկն էլ վախճանուեց), 6—աւստրիացի, 5—գերմանացի, 4—սպանիացի, 2—պորտուգալացի, 1—անգլիացի, 1—իռլանդացի, 1—բելգիացի, 1—աւստրալիացի, 1—կանադացի, 1—հիւսիսային Ամերիկացի, Ֆրանսիական կառավարութիւնն այժմ պահանջում է, որ ծիրանաւոր Բուրէի մահուանից յետոյ նշանակուի մի նոր ֆրանսիացի ծիրանաւոր անդամ պապի պալատի, որ միշտ հռովմոմն ապրէ։

— Լեհացիք համարուում են «հռովմի սիրելի զաւակուներ», սակայն այդ սիրելի զաւակուները զբրկուած են իրենց մայրենի լեզուով աղօթելու իրաւունքից, Վերջերս լեհացի հայրենասէրներից մէկը հռովմում կամեցել է Վատիկանի կարծիքն իմանալ լեհերէնը ժամասացութեան լեզու դարձնելու մասին։ Լեհացի ծիրանաւոր Լեզոխովսկին, որ համարուում է Լեհաստանի պրիմաս, մերժելով մեր-

ժել է այդ պահանջն, առարկելով որ թէ Վատիկանն համաձայնի էլ, զրան հակառակ կը լինեն պրոսական, աւստրիական և ռուսական կառավարութիւնները։

Ինչպէս գերմանական կաթոլիկների բերան «Գերմանիա» թերթն հաղորդում է, պէտք է արդէն համաձայնութիւն կայացած լինի Վատիկանի և Պետերբուրգի միջև ռուսական Լեհաստանում ժամերգութեան լեզուն ռուսերէնի փոխելու մասին։ Այս բանից սաստիկ դժգոհ է այդ թերթը։

— Պապի և իտալական կառավարութեան յարաբերութիւններն առիթ են տալիս զանազան ենթադրութիւնների՝ վերաբերութեամբ թագաթառանգի ամուսնութեան։ Չեռնոգորիայի իշխանի դուստրը ամուսնութիւնից առաջ պէտք է փոխել իւր գաւանդութիւնն և կաթոլիկ դառնայ։ Այս մասին գեռ ևս յայտնի չեն պապի կարգադրութիւնները։ Նէպոլսի իշխանի պսակի օրհնութեան խնդիրն ևս առկա է, որովհետեւ հազիւ թէ պապը թոյլ տայ այդ հանդէսը հռովմի որ և է մեծ եկեղեցում և որ և է ծիրանաւորի ձեռքով կատարուելու։ Երեւում է որ պսակը կը կատարուի պալատական մատուռում և պալատի քահանայի ձեռքով։

— Լրագիրները կասկածում են, որ պապի նուիրակ Մակարիոս եպիսկոպոսը կարողանայ Մենելիքին համոզել իտալացի գերիներին արձակելու։ Մակարիոսի հեռագիրը սակայն յոյս է յայտնում, որ շուտով կարող կը լինի աւետել 2000 իտալացի գերիների աղատումը։ Անյաջողութեան գուշակողները յիշատակում են, որ պապը զլացել է թանկագին ընծաներ ուղարկելու Նիդուս Մենելիքին։

— Գերմանական կաթոլիկների 43. համաժողովը տեղի ունեցաւ Գորտմունգում՝ օգոստոսի վերջերին։ Համաժողովի բացումից առաջ կատարուեցաւ կաթոլիկ ընկերութիւնների մի տօնախմբութիւն, որին 20,000 անձինք էին մասնակցում։

Համաժողովին մասնակցում էին Գերմանացի եպիսկոպոսներ, նշանաւոր քահանայք և Ռայխստագի պատգամաւորներ։ Չեական գործողութիւններից յետոյ նախագահը մի ճառով որոշեց ժողովի նպատակն և յոյս յայտնեց, որ հեռու չէ այն ժամանակը, երբ բոլոր աշխարհիս կաթոլիկները կունենան իրենց մի համաժողովն։ Պատերազմի եպիսկոպոսն օրհնեց ժողովն և ապա ըստուեցան զեկուցումներն և վիճաբանութիւնները։

Ժողովում հետեւեալ խնդիրները քննուեցան։

— Երիտասարդութեան սպառնացող վտանգներն և դրանց առաջն առնելու միջոցները։

— Համարուեալստից ընկերակցութիւններ կազմելու կարիքը:

— Հոգեւորականութիւն և ընկերական խնդիրներ ևլն:

— Ֆրանսիայում նորերս հիմնուած «անասնաբուծութեան դիմադրող ընկերութեան» մասին շատ է խօսուում: Ինչպէս երևում է կրթութեան դասակարգերում կրօնական զգացումներն աճում են հետզհետէ: Այժմեան նախարարապետ Մելլին անգամ մի ճառի մէջ ջատագով է հանդիսանում կրօնականութեան, բայց հակառակորդ կղերականութեան:

— Ֆրանսիայի արտաքին դործոց նախարար Հանոտային ներկայացել են Ֆրանսիայի բողոքականների ընկերութեան պատուիրակներն և խնդրել, որ հալածուած հայերին պաշտպանութիւն ցոյց տայ: Հանոտոն լսել է այդ խնդիրն և լուել, այնպէս որ բողոքական դաշնակցութեան կը մնայ այսուհետև միայն գրամով օգնել խեղճ հայերին:

Երևի պ. Հանոտոն իւր լուծութեան վերջ կը դնէ պարլամենտի բացումից յետոյ, որովհետև Լըմեր արքան այդ մասին հարցապնդումն պիտի անէ:

— Սաքսոնական իշխան Մաքսը քահանայ ձեռնադրուելուց յետոյ դնացել է Լոնդոն, ուր մտադիր է գերմանացիների շրջանում գործելու:

— Ֆրանսիական կառավարութիւնը մեծ դժուարութեամբ է ժողովում կաթոլիկ միաբանութիւնների վրայ դրուած հարկը, որից 6 միլիոն գեռ ևս մնում է հաւաքելու:

— Բողոքականների թիւը Ֆրանսիայում 639,825 հոգի է, մինչ Լագովիկոս ԺԴ-ի ժամանակ 2 միլիոն էր նրանց թիւը: սրանից երևում է թէ ինչքան մեծ է գեռ կաթոլիկ կղերի ազդեցութիւնը Ֆրանսիայում, որ իւր հօտը պահպանում է բողոքական քարոզիչների ընդդէմ:

— Վաթիկանութիւնը յառաջագիմում է հիւսիսային Ամերիկայի միացեալ նահանգներում: Ըսկսած 1892 թուից կայ մի առաքելական նուիրակ Վաշինգտոնում, որին ենթարկուում են 14 թեմեր իրենց առաջնորդներով: 1800 թուին միացեալ նահանգներում աւելն 53 անձից մէկն էր կաթոլիկ, 1850-ին 14-ից մէկը, իսկ այժմ 7-ից մէկն է կաթոլիկ: 1800—1880 Միացեալ նահանգների բնակիչներն աւելացել են 27 անգամ, մինչ կաթոլիկները 63 անգամ:

ՕՐԹՈՂՈՔՍ ԵՎԵՂԵՑԻ:

ՌՈՒՍՍՑ ԵՎԵՂԵՑԻ:

— Սեպտեմբերի 9-ին մի նշանաւոր օր էր ռուսաց եկեղեցու համար: այդ օրը մեծ շքով հանուեցան 2եռնիգովում նոր սրբացրած Ս. Թէոդոսի, 2եռնիգովի արքեպիսկոպոսի նշխարներն, որ երկու հարիւր տարուան ընթացքում անվուտ էին մնացել:

Վաթիկանութեան և օրթոդոքսութեան կռուի ամենաջերմ ժամանակն էր ապրում Թէոդոս վարդապետը, որ 1691 թուից օգնական էր 2եռնիգովի արքեպիսկոպոսին և 1693 թուից սկսած առաջնորդ նոյն թեմի: Վաթիկանութեան և 1696 թուին փետրուարի 5-ին և թաղուել եկեղեցու մէջ: Սկսած այդ ժամանակից ժողովուրդը նրա գերեզմանը ուխտատեղի է դարձրել և ինչպէս պատմում են բաղմաթիւ բժշկութիւններն են եղել շնորհիւ հ. Թէոդոսի: Վաղուց արդէն նկատուած էր, որ հանգուցեալ արքեպիսկոպոսի մարմինը չէր փտել և երբ գերեզմանը այժմ բոլորովին բացին, այդ հրաշքն ամենքի համար տեսանելի եղաւ:

Ժողովրդի մէջ տարածուած սրբութեան հըռչակը հրաւիրեց եկեղեցականութեան ուշադրութիւնը և այս տարի ռուսաց սինօդը մի յանձնախումբ կազմեց կատարուած հրաշքներն ստուգելու: Յանձնախումբը ստուգեց 50 հրաշք և ներկայացրեց սինօդին, որ և վճռեց սուրբ հրատարակել Թէոդոս 2եռնիգովի արքեպիսկոպոսին: Այդ մասին կայսերական հաճութիւնն ստացուեցաւ և երկու օր նուիրեց այդ սրբի յիշատակին, մին սրբի մահուան օրն, փետր. 5-ի միւսը նշխարների բացման օրն, սեպտ. 9-ին:

Նշխարների բացման օրն Ս. Պետրբուրգի և եկեղեցւոյ մէջ մեծահանգէս մաղթանքներ կատարուեցան: իսկ 2եռնիգովում մի շաբաթ շարունակ եկեղեցական տօներ կատարուեցան, որին ներկայ էր ահագին բաղմութիւն:

— Պսկովի նահանգում մի նոր աղանդ է երևացել, որ կոչուում է «Եւեղեցիական», այն կնոջ անունով, որ սկսել է այդ աղանդը քարոզել: Սա շարունակութիւն կարող է համարուել նոյն նահանգում 25 տարի առաջ գոյութիւն ունեցող «Սիրաֆիմովը շէյնա» աղանդի: Նոր մարգարէութիւն քարոզում է, թէ ինքն աղօթելու ժամանակ քանիցս Փրկիչն իջել է պատկերի վրայից և մտել իւր մէջ, թէ ինքը քանիցս մինչև 9 երկինքն է վերացել: Թէ շուտով աշխարհի վերջ պիտի լինի, որ սակայն իւր աղօթքով յետաձգուում է, թէ ամուսնանալ պէտք չէ, հերիք է հոգեւոր ամուսնութիւնն ևլն ևլն: Այս առթիւ

«Յերկով. Վեստ». ասում է «ամենանմիտ աղանդն անգամ նորութիւն չէ Ռուսիայում, բայց զարմանալի է, որ ինչքան էլ անմիտ լինի մի աղանդ, այնուամենայնիւ նա իւր պաշտպաններն է գտնում ռուս կրթեալների մէջ»:

— «Յերկովնի Վեստ.» նկարագրելով ՆՈՅԻՆ ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ՄԵԾՈՒԹԵԱՆՑ ուղեորութիւններն Եւրոպայում, յիշատակում է այն պատրաստութիւնը, որ տեսնում են Փարիզում, ի միջի այլոց հաղորդում է նոյն թերթը, որ մտադրութիւն կայ ՆՈՐԻՆ ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ՄԵԾՈՒԹԵԱՆՑ առաջարկել «Փրանսիական հասարակապետութեան պաշտպանի» տիտղոսը:

— Ներքին Գործոց նախարարութիւնը համաձայնութեամբ Սինդիկատի օրեր պրակտիկորի հետ վճռել են արգելել բեմերի վրայ ս. խաչը և այլ եկեղեցական սրբութիւնների դուրս հանելը: Այս մասին հրամանագրուած է ոստիկանական վարչութեանց խստութեամբ հսկողութիւն ունենալ:

— Ինչպէս պաշտական քարոզիչ հ. Եանըշեֆն հաղորդում է «Յ. Վ.»-ին, 1892 թուականից բանագնացութիւն է սկսուել հին—կաթոլիկների և ռուսաց սինոդի միջև միութիւն հաստատելու համար: Այդ միութեան պայմաններն քննում են ահա չորս տարի է երկու կողմից նշանակուած յանձնախմբերում:

— Ռուսաց թեմական դպրոցների շրջանաւարտներից մի քանիսին թոյլ է տրուած համալսարաններ մտնելու: Այս փաստը յոյսեր ծնեցրեց, որ բոլոր շրջանաւարտ դպրոցներին պիտի թոյլ տրուի համալսարանի ուսանող լինել, սակայն ինչպէս հաղորդում է «Պետերբ. Վեդ.» այդ դէպքերն հետեանք են առանձին միջնորդութիւնների և մտադրութիւն չը կայ դպրոցականներին բոլորին էլ համալսարան մտնելու իրաւունք տալու:

ԱՆԳԼԻԿԱՆ ԾԵՆՂՆԵՐ.

Լամբէթեան ժողովի (Lambet conferenz.) այսպէս կոչուած յանուն Lambeth Place—հրապարակի, ուր գտնուում է Լոնդոնում արքեպիսկոպոսական բնակարանը) առաջիկայ տարուան ծրագիրն հրատարակուել է արդէն: 1897-ին, յուլիսի 5ին պիտի բացուի այդ ժողովն և պիտի տևէ մինչև 10, ապա երկուշաբթի դադար առնելուց յետոյ կրկին պիտի ժողովն սկսուի և տևէ մինչև 31 յուլիսի: Անգլիկան եկեղեցու գլուխն շրջաբերականով դիմել է բոլոր աշխարհիս դաւանակից եպիսկոպոսներին և ժողովի հրաւիրել:

Ահա այն ծրագիրն որ կազմուած է ժողովի համար համաձայն ամեն կողմերից յայտնուած ցանկութիւնների 1. քննադատական հետազոտութիւն Ս. Գրոց. 2. կազմակերպութիւն անգլիկան եկեղեցական համայնքի. ա) մի կեդրոնական խորհրդակցական մարմնի հաստատութիւն, բ) տեղեկատու յանձնախմբի կարգումն, գ) յարաբերութիւններն գաղութների պրիմասների, մետրոպոլիտների և առհասարակ բոլոր եկեղեցականութեան առ արքեպիսկոպոսն Բէնտլըրբրի, դ) Լամբէթեան ժողովի գործունէութեան սահմանները: 3. Եկեղեցու պարտքն առ դաղութ, 4. պատերազմի փոխանակ միջազգային դատարանի հաստատումն. 5. եկեղեցու գործը վերաբերութեամբ արդիւնաբերութեան. ա) անգործ բանուորներ. բ) արդիւնաբերութեան մէջ միացեալ ուժերով գործել. 6. եկեղեցիների միութեան խնդիրը, վերաբերութիւն դէպի արեւելեան եկեղեցիք, դէպի հռոմէական և այլ քրիստոնեայս. 7. Յեղափոխական շարժումներ Եւրոպայում և այլուր. 8. Արտաքին քարոզութիւն. 9. Կրօնական ընկերութեանց յարաբերութիւններն առ եպիսկոպոսութիւն. 10. Ժամակարգութեան խնդիրներ. 11. Ճեմարանական աստիճաններ աստուածաբանութեան: Առաջիկայ ժողովին հրաւիրուած են 254 անձինք, հաւանական է որ 200 եպիսկոպոսներ ներկայ լինին ժողովին: Church Times թերթը քննելով այս ծրագիրն զարմանք է յայտնում, որ ա մ ու ս ն ու թ ե ա ն խ ն դ ի ը ծրագրից դուրս է մնացել, որով այն նքան հետաքրքրուած է հասարակութիւնը:

— Ի տ կ ն եր ի ա յ ը մ ա ն խնդիրն անգլիայում հետզհետէ նորոգուում և հետեւողներ է զըռնում: Այժմ 4 հնոցներ (Crematorien) կան Անգլիայում, վերջինը բացուեցաւ Գլասկովում, ուր հանդիսին մասնակցեցին և շոտլանդական եկեղեցականութեան գլուխներն: Գլասկովի հնոցն իւր մատուցում և կահաւորութեամբ նստել է 27,000 ուրբի, ամեն մի այրելի դիակի համար վարձ են պահանջում 50—20 ուրբի, իսկ աճիւնի տեղի համար նոյն գնով վարձ է առնուում նայելով ժամանակի տեղութեան Հայդէլբերգում շատ աւելի աժան է դիակների այրումն, ամեն մի դիակից առնում են այնտեղ 12 ուրբի, իսկ ամեն մի յաջորդ դիակի համար 5 ուրբի:

Գլասկովի հնոցում ջերմութեան աստիճան է 1100 Ցելսիուսի, դիակը ներս տանելուց մի ժամ յետոյ դուրս բացուում և աճիւնն—առանց ձեռք դպցնելու—թափուում է պատրաստի անօթի մէջ, Հնոցի բացման հանդիսին զր. Ջոն Հընտէր մի ճառ խօսեց, որի մէջ ասաց. թաղման եղանակը դործ

չունի քրիստոնէական հաւատքի հետ միան ու արիւնն նշանակութիւն չունին երկնքի արքայութեան մէջ:

ԲՈՂՈՒՔԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐ:

ԳԾՐՄԱՆԻԱ:

Լուծերի անձնաստիճանն ինչպիսիք գրական վիճաբանութեան ինչպիսիք է այժմ գերմանական կաթոլիկ և բողոքական թերթերի մէջ: Սի կաթոլիկ քահանայ Վլադիմիր անունով վերջերս մի տետր հրատարակեց, ուր կամենում է ազատագրանել, որ Լուծերն անձնաստիճան է եղել: Բոլոր փաստաբանութիւնն հիմնած է այն տեղեկութեան վրայ, որ Լուծերի մահուանից 70 տարի յետոյ մի ճիշդութիւն հաղորդել է: Իրա ասելով Լուծերի ծառան կաթոլիկ է դարձել և ապա իբրև խոստովանութիւն յայտնել, որ իւր տէրն յուսահատութիւնից անձնաստիճան է եղել: Բոլոր այս պատմութիւնը մի նմանաբանութիւն է, Թուրայի պատմութիւն և ծընունդ կաթոլիկ կղերի մոքի, Ժամանակակից անձանց վկայաբանութեամբ Լուծերը բնական մահով է մեռել և այս փաստն ընդունում են բանիմաց կաթոլիկներն ևս, որոնցից շատերն խիստ դատապարտում են Վլայսին:

— Կրօնական — ընկերավարական շարժումներն արագութեամբ աճում են Գերմանիայում, որի հետեանքներից շատ երկրիւր են կրում պահպանողականները:

— Բեռլինում Սեպտ. 18-ին մի մեծ ժողով է տեղի ունեցել բողոք յայտնելու համար ընդդէմ Տաճկաստանի, որ անմեղ հայ քրիստոնեաներին հալածում է: Ժողովին ներկայ են եղել 2000 անձից աւելի, որոնց թուումն եղել են և հայեր ու հայուհիք: Ժողովի ղեկավարներն են եղել պատուոք Փաբէր, Լէպսիուս, Իւլիւս Վերներ, պրոֆ. Թուրմայեան: Գովտոր Լէպսիուսը, որ հռչակաւոր պրոֆեսսոր Լէպսիուսի որդին է, անձամբ Փոքր Ասիայ է ուղևորուել և ստուգել տաճկական գաղանութիւններն: Այս ուղևորութեան ժամանակ ձեռք բերած փաստերը նա հրատարակել է պահպանողականների բերան «Ռայսբրոտէ» թերթում և ապա գրքոյիով: Ի պատասխանի Լէպսիուսի գրածների «Հիւս» Գերմ. թերթը թրքական գետպանտից ստացած հերքումներով հանդէս էր եկել, ուստի և ժողովն իւր զայրոյթն յայտնեց այդ թերթի դէմ:

Ինչպէս լրագիրներն հաղորդում են, մի երկրորդ ժողով ևս տեղի է ունեցել Բեռլինում, որին մասնակցել են և ընկերավարականները:

— Հեռագիրն արդէն հաղորդեց, որ պրուսական ոստիկանութիւնը պրոֆ. Թուրմայեանցին վտնդել է Գերմանիայից, որ յօգուտ հայերի քարոզութիւններ չանէ: Այսպէս Բարմէն քաղաքում տեղի ունեցած ժողովի պատճառով պատասխանութեան է հրաւիրուած մի գերմանացի հայասէր ևս, այս առթիւ «Ռայսբրոտէ» գրում է. "O armes Deutsches Reich! (ո՛վ խեղճ գերմանական պետութիւն):

— Զուիցերիայում կազմուած հայոց օժանդակող ընկերութեան նման ընկերութիւններ են կազմուել և Գերմանիայում, դրանց հրատարակած հրաւերին ստորագրել են 600 աւելի անձինք զանազան դասակարգերից, որոնց մէջ աչքի են ընկնում նշանաւոր պատմորները, պալատական քարոզիչներ և գիտնականներ: Ահա այդ հրաւերն:

«Բոլոր քրիստոնէութեան աչքի առաջ վերջին 10 ամսուան ընթացքում տաճկական Հայաստանում 100,000 անդէն քրիստոնեայք են մորթուել: 2500 գիւղեր կողոպտուել և աւերուել են: 568 եկեղեցիք և 77 վանքեր են կողոպտուել և աւերուել: 646 քրիստոնեայ գիւղեր բռնի մահմետականացուել: 328 եկեղեցիք մզկիթի փոխարկուել: 170 հայ քահանայք և 21 բողոքական քարոզիչներ հրաժարուելով իսլամն ընդունել, մորթուել են...»

Ն. Բ.

Christliche Welt-ի 31 հ.ում յառաջ են բերուած երկու նամակներ՝ խմբագրի Պետութիւնների քաղաքականութեան մասին գրած յօդուածների առթիւ, որոնք Արարատի նախորդ համարից ծանօթ են ընթերցողին: Ա. նամակի իմաստն է, թէ ինչպէս դատարանը պատժում է այն ծնողներին, որոնք չարաչար են վարուում իրենց որդիների հետ: այնպէս էլ պետութիւնները պարտաւոր են Տաճկաստանին պատասխանատուութեան ենթարկել՝ գէպի իւր հպատակները ցոյց տուած անգթութիւնների համար: և թէ Գերմանիայի պարտականութիւնն աւելի մեծ է այն տեսակէտից, որ քաղաքական շահեր չունենալով՝ աւելի ընդունակ է գաղափարական սկզբունքներով առաջնորդուելու և բարոյական ճշնումն գործ դնելու: Բ. նամակը բոլորովին հակառակ հայեացքների արտայայտութիւն է: Սորա հեղինակի կարծիքով ամեն պետութիւն պարտաւոր է միայն իւր հպատակներին հովանաւորել և ուրեմն ամեն հարց վերջանում է նորանով, որ հայերը գերմանական հպատակներ չեն: «Բոլոր ազգերի քրիստոնեայ համայնքը պէտք է աղօթէ հայերի կրած նեղութեան համար և օգնէ նոցա: Բայց որ և է ազգի աշխարհական պետութիւնը ոչ ինչ գործ չունի

Հայկական արհաւիրքների հետ» Լուսերական աստուածաբանը չի քաշուում նոյն իսկ իւր մի բարեկամ հարուստ վաճառականի խօսքը յիշելու որով հայերն իրեն ամենայնպէս մրուր են ներկայանում շատ աւելի վատ քան թուրքերը որովհետեւ (°) նոքա խաղաղ ժամանակում էլ իրենց առածը չեն վերադարձնում - Եթէ քաղաքակիրթ Եւրոպայում բարոյական հասկացողութիւնն այն աստիճանի այլանդակուել է, որ այսպիսի կարծիքներ առանց ամաչելու յայտնել կարելի է և քրիստոնէութեան անունով նոցա ջատագովողներ գտնել՝ զարմանալի չէ, որ քաղաքագիտական շրջանները շարունակում են հայոց տառապանքների վերայ անտարբերութեամբ նայել, և արեան նորանոր հեղեղների հոսելը կարծես բնական ու իրաւացի բան է նոցա համար, Խմբագիրն ուղղակի պատասխանել վերջին նամակագրին աւելորդ է համարում, բայց կողմնակի ազդու խօսքերով ցոյց է տալիս նորա կարծիքների անհեթեթութիւնը:

Տաճկի դատի պաշտպան ընդգէմ հայերի հանդիսացել է վերջերս երիտասարդ բուսարան Ա. Զիհէ, որ գիտնական նպատակներով փոքր Ասիա եկած՝ Նիլիկիոյ ափերից ուսումնասիրել է բոլոր հայերի վիճակը, եղել է մինչև իսկ Սսում և իմացել, որ «այգտեղ մի կաթողիկոս է նստում և Էրզրումի ու Վ. Պօլսի կաթողիկոսների հետ մէկ տեղ հայ կաթողիկ եկեղեցւոյ բարձրագոյն հոգևորականութիւնը ներկայացնում», և ահա իւր այդ ամենաստոյգ ծանօթութիւնները հրատարակել է մի շարք յօդուածներով, ուր հաւատացնում է, թէ քրիստոնեայ եկեղեցիները ոչ մի տեղ այնքան ազատ չեն, որքան տաճկական իշխանութեան ներքոյ, և թէ հայերի իրենց կրօնի պատճառաւ հալածուելու զրոյցը ցնորք է:

Christliche Welt-ի 35 հ.ում այս առթիւ մի համառօտ յօդուած է գրել հռչակաւոր արարագէտ պրոֆ. Սոցին, ուր պատմական փաստերով ցոյց է տալիս, թէ ինչպիսի աւերիչ ազդեցութիւն են ունեցել և անբարոյական քաղաքականութիւն գործ գրել տաճիկներն անցեալում, իրենց երեան գալու օրից սկսած, և թէ ինչպէս կրօնական անխտրութիւնը նոցա կառավարած երկրներում լոկ խօսք է եղել միշտ և է. ուստի զարմանում է, որ «այսպիսի մի պետութեան վերայ դեռ էլի այնչափ շատ հիացողներ կան»:

Ինքը խմբագիր Ռադէն 34 հ.ում ուշագրութիւն է հրաւիրում թէ Զիհէի, և թէ մանաւանդ դորա հակառակ Պաստոր Դր. Լեպսիւսի յօդուածների վերայ, որ բաւական ժամանակ Փոքր Ասի-

այի խորքերում՝ Անգորայի և Ադանայի նահանգներում, մնալուց և կատարուած եղելութիւններին ի մօտոյ ծանօթանալուց յետոյ, նորերս հայրենիք է վերադարձել և իւր տպաւորութիւնները հրատարակում է Reichsbote ազդեցիկ թերթի մէջ: Այդ լուրջ և միանգամայն անկողմնակալ յօդուածներն մեծ ազդեցութիւն են գործել և ահագին շարժում յառաջ բերել. իսկ Լեպսիւս անտեսադպիր է ընտրուել օգոստոսի 16-ին Փրանկֆուրտում երկրորդ անգամ գումարուած «Իաչն օգնութեան Հայաստանի համար» ընկերութեան, որին մասնակցում են այժմ բազմաթիւ առաջնակարգ անձինք և նոցա թիւն օրըստօրէ աճում է և գործունէութիւնը զօրանում, չնայած կառավարութեան հանած արգելքներին: Մի առանձին տետրով ևս հրատարակել է նա իւր ունեցած տեղեկութիւնները, Ռադէն յիշատակելով նորա առաջին յօդուածը և Frankfurter Zeitung թերթից լուրեր քաղելով Վանի սարսափելի կոտորածների մասին, ամենավստահելի վկայութիւններով և անհրաժեշտ փաստերով ապացուցուած է ցոյց տալիս հետեւեալ կէտերը:

«Ա. Հայաստանի կոտորածները, որոնց մօտ 100,000 հայեր զոհ են գնացիլ և որոնց հետեւեալն է եղել գրեթէ 2,500 գիւղերի բոլորովին կողոպտուիլն ու կենդանի մնացածների կիսով չափ ըռնի կրօնափոխ լինելը, ուրիշ ոչինչ են, եթէ ոչ տաճկական կառավարութեան վարչական կարգադրութիւն, որ իրագործութեամբ քրիստոնէից մի ահաբեկի (գուցէ բոլոր ժամանակ եղածների մէջ ամենամեծ) հալածանքի կերպարանք է ընդունել»:

Բ. Այդ կարգադրութիւնը, որի նշանաբանը Վ. Պօլսի կեդրոնական վարչութիւնն է տուել և որի կատարման կրաւորական կամ ներգործական կերպով աջակցել է զօրքը և ոստիկանութիւնը, նպատակ ունէր պետութիւնների երկարատե ճնշման ներքոյ, Սուլթանի բուռն դիմադրութեան հակառակ, ընդունել տուած բարենորոգումների ծրագիրն անիրագործելի դարձնել:

Գ. 800,000 հոգուց բաղկացած մի քրիստոնեայ ժողովուրդ ջարդելու, բոլորովին կողոպտելու և ըռնի կրօնափոխ անելու պատասխանատուութիւնն ընկնում է անմիջապէս (Եւրոպական) պետութիւնների քաղաքականութեան վերայ, որոնք իրենց քաղաքական իմաստութեան գինը 100,000 հայերի արեամբ վճարել տալուց յետոյ, այժմ անմեղութեամբ լուանում են ձեռքերը կամ մեղն իրար վրայ ձգում: Եթէ քրիստոնէական պետութիւնները Հայաստանից ձեռք քա-

շած լինէին, այսօր ևս այնտեղ թէև վիճակը գեղեցիկ չէր լինի—որովհետև տաճիկ պաշտօնեաների ղեղձումները և քիւրդ աղաների բռնութիւնը տարիներէ ի վեր գրեթէ անտանելի էին դարձրել հայերի կացութիւնը—բայց գոնէ չէին փորձի Հայաստանի քրիստոնեայ ազգաբնակչութիւնը արեան ծովի մէջ խեղդելու և հազարաւոր գիւղեր ու քաղաքներ կողոպտելով ու բռնի կրօնափոխ անելով, քրիստոնէութեան անունը վերացնելու այդ աշխարհից, Այն ամենը, ինչ որ եւրոպական լրագիրներում գրուել է հայերի ապստամբութեան և անգլիական գործակալների խռովարար ու գրգռիչ ազդեցութեան մասին՝ տաճկաց սուտերի գործարաններից է ելել, տաճիկ դեսպանութեան արթուն հսկողութեան ներքոյ հարկւրաւոր կեղծ լուրեր ու տեղեկագիրներ մատակարարելով հեռագրական գործակալութիւններին ու համաշխարհային թերթերին՝ գոհացումն տալու համար Եւրոպայի պահանջներին, որ կատարուած անուրանալի եղելութիւնների պատճառն էր հարցնում, եթէ քրիստոնեայ մեծ պետութիւնները իրենց համակրութեամբ բաղաւորեցնէին Ցաճկաստանի այն նահանգները, որոնց բնակիչներն առաւելագոյն յոյներ են՝ կոտորածները ճիշդ նոյն եղանակով յունական նահանգներում տեղի կունենային, Իսկ մահմեդական գաղափարներով բոլորովին իրաւացի կը լինէր այդ, որովհետև իսլամի օրէնքը թոյլ չէ կարող տալ երբէք, որ վեհափառ Սուլթանի մահմեդական և քրիստոնեայ հպատակներն հաւասար իրաւանց տէր լինին, Այդ պատճառաւ տասն և ութ տարիներէ ի վեր Հայաստանի համար խոստացուած բարենորոգումները, քանի որ այդ գաւառների աւերմամբ նոքա իրօք անիրագործելի են դարձել՝ թղթի վերայ կմնան, թէև Սուլթանը նոցա գործադրելու համար պատուոյ խօսք է տուել. իսկ պետութիւնների կողմից Սուլթանի հետ նոր յայտադրեր փոխանակելը հայկական հարցի մասին մի անվայել խաղ է, մանաւանդ երբ տաճիկ պաշտօնեաների մինչև երկինք բողոքող եղեռնագործութիւնները Հայաստանում անպատիժ են մնացել մինչև այժմ և կմնան, Օսմանեան պետութեան անբարեկարգելի լինելը վաղուց ապացուցուած է...

Ուրիշ միջոց չէ մնում, բայց եթէ պետութիւններն իրենց վերայ առնեն խնամակալութեան բոլոր պատասխանատուութիւնը, որ նոքա արդէն գործ են դնում Թիւրքիայի վերաբերմամբ:

ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ—ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ԽԱՉԻ ՆԵՐՔՈՅ

Գիշերոտան այս սեւ, արոնքի խաւար
Ձվատեցնէ թող քեզ, իմ եղբայր.
Վառ աւետաքեր օրուայ է նշան:
Այդ արշալուսի ընկերն անբաժան

Ձե՛ս տեսել, ի՛նչպէս մոայլ փոթորկին
Յաջորդում է միշտ լուսազեղ երկին,
Եւ քաղցր ժպտով արեւը պայծառ
Գգուում է կրկին սար, դաշտ ու անտառ ...

Խաչիդ տակ ճնշուած դարձեալ դու յուսա՛—
Փրկովթեան քո ժամն անշուշտ պիտի գայ.
Արեւմէն ներկուեցաւ սուաջ Գողգոթան,
Ապա թէ ծագեց սուրբ օրն յարութեան:

Յ. ՅՈՒՆԱՆՅԱՆ

ՊԱՐԹԵՒՆԵՐԸ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆՈՒՄ

Ե Ի

ՆՐԱՆՑ ԹԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅՈՑ ՀԵՏ.

(250 Ջրիստոսից առաջ — 226 Ջրիստոսից յետոյ)

Ա. Մակեդոնական շրջան.

(Շարունակութիւն)*

Միթրիզատէսն իւր սահմաններն ընդարձակեց դէպի արեւելք. բաղտրիական յոյն տէրութիւնն այդ ժամանակ ներքին կռիւների շնորհիւ տկարացել էր, ուստի և Միթրիզատէսն մի քանի նահանգներ իւր նրանից մերձաւորապէս 161 թ. Ք. ից առաջ, Նոյնպիսի յաջող հանգամանքներ նպաստեցին պարթեւաց թագաւորին արեւմուտքում, ուր արի Գեմետրիոսի ընդդէմ կռուելով ներքին թշնամիք վերջապէս յաղթեցին նրան (150 թ.) և թագաւորեց Ալէքսանդր Թէոպատոս Եւերգետէսը, որ իրեն Անտիոքոս Եպիփանի որդի էր հռչակել, Եգիպտոսի թագաւոր Պտղոմէոս Քիլոմետրը սրա ընդդէմ զինեց 147-ին Գեմետրիոսի որդուն, երկամեայ պատերազմից յետոյ յաղթելով նրան քչեց (145) և թագաւորեցրեց Դեմետրիոս Բ. ՆԻԿԱՏՈՐԻՆ. Սա իւր վարքով ատելի դարձաւ շուտով իւր հպատակներին, ուստի և յաջողութիւն ունեցաւ Դիոգատոսը, որ ստոր ծագումից մի անձն էր և ապստամբութեան դրօշը բարձրացրեց Ապամէայում, Դիոգատոսն իրեն թագաւոր հրատարակեց ՏՐԻԻՖՕ անուամբ և հինգ տարի կռուելով Դիմետրիոսից Ասորիքի մեծագոյն մասը իւրեց, իւրեց այս միջոցին ծագեց պարթեւաց և մարաց կըռիւը, Միթրիզատէսն հեշտութեամբ նուաճեց Մարաստանն ու Բաբելոնիան Սելեւկիա մայրաքաղաքով (142—140). Պարթեւական լուծը ծանր թուեցաւ այս նահանգների բնակիչներին և նրանք հրաւիրեցին Գեմետրիոսին իրենց օգնութեան, Գեմետրիոսն Ասորիքում այլ ևս կորցնելու բան չունենալով 140 թուին արշաւեց դէպի Միջագետք, ամենուրեք գրկաբաց ընդունեցին նրան, մինչև իսկ բնիկ փոքրիկ թագաւորութիւնները (պարսից, Ելեմայեցոց և բաղտրիացոց) միացան ասորոց թագաւորի հետ, Սկզբում յաջող գնացին Գեմետրիոսի գործերն, բայց վճռական ճակատամարտում յաղթուեցաւ նա 139 թուին և գերի բռնուեցաւ, Այսպիս-

սով վերջնականապէս ջախջախուեցաւ Սելեւկեան իշխանութիւնն Իրանում և Միջագետքում ու նրա տեղը բռնեց պարթեւական իշխանութիւնն.

Միթրիզատէսն իւր կեանքի վերջին կռիւ մղեց և Ելեմայեցոց դէմ, որոնց հարստութեամբ նշանաւոր Նանէի կամ Արտեմիսի տաճարը կողոպտելով 10,000 տաղանդից աւելի (23 միլ. ուռլլի) գանձ յափշտակեց, Ինչպէս թուում է նա այստեղ Արշակունեաց հարստութեան մի ճիւղի թագաւորութիւնն հաստատեց, որի ներկայացուցիչներից մէկի անունն յայտնի է մեզ 82 և 81 թուականներին Ք. ից առաջ, Այդ թագաւորի անունն է Վամնասցիրէս, որ 96 տարի կեանք է ունեցել և որի զրամներն անգամ ունինք մենք.

Միթրիզատէսը մեռաւ 138 թուին փառաւոր ծերութեան հասակում և պարթեւաց պատմութեան մէջ տէրութեան հիմնադրին հաւասար հռչակ ունեցաւ, որովհետև նա պարթեւական տէրութիւնն մեծ պետութիւն դարձրեց, հարստացրեց, ընդարձակեց և նուաճուած երկրները լաւ օրէնքներով հաստատուն հիմքի վրայ դրաւ.

Միթրիզատէսի ժամանակ պարթեւական տէրութիւնն տարածուում էր հնդկական Կովկասից մինչև Եփրատ գետն և Մարաստանից մինչև պարսկական ծոցը. այս ահագին տարածութիւնն երկու մասի էր բաժանուում, վերին և ներքին, ներքինը կամ արեւմտեանն ունէր 7 սատրապութիւն, իսկ վերինը 11, ընդամենը 18, Այս միջոցին պարթեւաց հիւսիսային սահմաններում դոյութիւն ունէր դեռ Փոքր Մարաց թագաւորութիւնն, հարաւում Ելեմայեցոց տէրութիւնն և Պերսիսը, բոլորովին արեւմտեան հիւսիսային մասում Ադիարենէի թագաւորութիւնն, որ յիշատակուում է 69 թ. և մեզ հայի թագաւորութիւնն, որ հիմնուել է 132 թ.

Այս մանր տէրութիւնները ճանաչել էին պարթեւաց գերիշխանութիւնն, երբ պարթեւներն զօրաւոր էին լինում, կարողանում էին պահպանել և այդ գերիշխանութիւնն, իսկ երբ ներքին պատերազմների պատճառով տկարանում էին, գերիշխանութիւնն միայն անուանական էր մնում, Տըրգատ Արշակն արդէն մեծ արքայ էր կոչուել, նրան հետեւել էին իւր յաջորդները մինչև Միթրիզատէս, որ կոչուեցաւ արքայից արքայ, Այս տիտղոսը անշնանակ մի ածական չէր, այլ շնորհուած մի մակդիր, որովհետև միթրիզատէսից յետոյ 70 տարի շարունակ այդ տիտղոսը ոչ ոք չէ ստացաւ.

Պարթեւաց տէրութեան մէջ թագաւոր նշանակելու գործի մէջ մեծ էր ազնուականութեան ազ-

* Տես, Արարատ. 1896 թ. համար Ը. եր. 370:

գեցումը ինչ, Թագաւորից յետոյ առաջին տեղը պատկանում էր ծերակուտին, որի անդամներից ընտրուում էին բոլոր զօրավարներն և կուսակալները: Սրանք կոչուում էին Թագաւորի տոհմակիցներ, որ անշուշտ հին պարնիական նախարարներիցն էին ծագել: Բացի այս ծերակուտից կար մի այլ ծերակուտ, բաղկացած իմաստուններից և մոգերից, որ նոյնպէս մասնակցում էր Թագաւորի կարգման: Չնայելով տարածուած թիւր կարծիքներին, պարթեւները ջերմեռանդ զորաստրեաններ էին, սակայն հարկաւ ոչ այն աստիճանի, որքան Սասանեանների, որոնց հետ համեմատելով սրանց սխալմամբ անտարբեր զրադաշտական են համարել: Մակեդոնական շրջանը աւարտուած կարելի է համարել Սելեկեան մեծ պետութեան անկմամբ և Միթրիդատէսի պարթեւական տէրութեան հաստատութեամբ (138), որի սահմանների մէջ չէր մտնում սակայն Հայաստանը, որ ինչպէս պատմութեան շարունակութիւնից կերևի մի անկախ տէրութիւն էր և կարճ ժամանակ (14 տարի) նոյն իսկ գերիշխան դարձաւ առաջաւոր Ասիայում:

Բ. Արշակունեան շրջան

Փրատէս I Բ. յաջորդեց Միթրիդատէս Ա-ին 138 Քրիստոսից առաջ և շարունակեց իւր հօր սկսած գործերը. սա էր որ սկիւթ աշխարհակալների ձեռքից խլեց Բաղտրիոյ Մարգիանա նահանգը: Սրա ժամանակ տեղի ունեցաւ Սելեկեանց վերջին փորձը կորցրած գերիշխանութիւնը կրկին յետուս զրաւելու համար, այդ ձեռնարկութիւնը պատկանում էր Անտիոքա Է-ին, որ Սելեկեանց Թագաւորների շարքում արեւմտեան կարող է կոչուել, և որ վերջ էր դրել բոլոր ներքին կռիւներին Ասորիքում: Թագաւորական իշխանութեան զօրութիւնը վերականգնել էր, նոյն իսկ ընկճել էր հրէաներին, առել էր Երուսաղէմն և ստիպել հրէից, որ իրեն զօրք տան: Պարթեւաց դէմ արշաւեց նա 130 թ. 300,000 մարդուց բաղկացած մի բանակով, որի մէջ սակայն 80,000 հոգի միայն մարդիկ էին, իսկ մնացեալն բանակի աղիւթ պահապաններ ու ծառաներ էին: Պարթեւաց սահմանները մտնելուն պէս բոլոր մանր Թագաւորներն ու նահանգների բնակիչները միացան Անտիոքոսի հետ, երեք ճակատամարտում յաղթող հանդիսացան և տիրեց մինչև Եկրատան: Պարթեւները կրկին իրենց նախկին նեղ սահմանների մէջ փակուեցան: Անտիոքոսն իւր բանակով ձմերեց Մարաստանում, ուր իւր զօրքը

մանր գնդերի բաժանեց և ցրուեց գիւղերն ու քաղաքները: Ասորական զօրքը իւր խիստ պահանջներով զրգոեց ժողովրդին, որ և դաւադրութիւն կազմելով մի ժամադրեալ օրուան մէջ յարձակուեց ասորական գնդերի վրայ և սկսաւ ջարդել: Մինչ Անտիոքոսը օգնութեան էր դիմում իւր գնդերին, պատահեցաւ Փրատէսի 120,000 հոգուց բաղկացած բանակին և ճակատ տալով պարտութիւն կրեց, ինքը վիրաւորուած փախստեամբ ազատուեց և թըշնամու ձեռքը չընկնելու համար մի ժայռից գահավէժ եղաւ ու մեռաւ: Այս եղբերկան վախճան ունեցաւ Սելեկեանց վերջին ձեռնարկութիւնն և սկսած 129 թուականից Պարթեւներն ընդ միշտ ազատուեցան Ասորոց յարձակումներից: Փրատէսը չքով Թաղման հանդէս կատարել տուաւ Անտիոքոսի համար, նրա աղջկանց մէկին կնութեան առաւ իրեն և անդրանիկ որդուն Սելեկոսին, ուղարկեց Ասորիք, որ իւր հօր գահն ամրանայ: Պարթեւաց Թագաւորը արեւմտեան թշնամուց ազատուելով մի աւելի զօրաւոր թշնամի վաստակեց: Անտիոքոսից նեղուելով՝ նա դիմել էր Սկիւթների օգնութեան առատ վարձ խոստանալով. սակայն մինչև նրանց հասնելն, արդէն ինքն յաղթել էր թշնամուն, ուստի մերժեց Սկիւթների վարձը: Նրանք էլ արշաւեցին և ասպատակեցին պարթեւաց երկիրն և կողոպտելով հասան մինչև Միջագետք, Փրատէսը նրանց դէմ ելաւ և կոր ի գլուխ ջարդուելով սպանուեցաւ ճակատամարտում 128 թ.

Փրատէսին յաջորդեց Փիրապոտիոսի երրորդ որդին, ԱՐՏԱԲԱՆՈՍ Բ. (Արտաւան), հաշտութիւն արաւ Սկիւթների հետ, նրանց հարկ խոստացաւ տալ և հրաժարուեց տէրութեան արեւելեան բաժնում: Պրանդիանայի հարաւային բաժնից, ուր սկիւթներն հաստատուեցան և երկիրն էլ նրանց անունով սեւ Սակաստան կամ Սեստան կոչուեցաւ: Այս միջոցս մեծամեծ շփոթութիւններ են տեղի ունեցել Պարթեւաց երկրներում, որոնց մասին պատմութիւնը լռում է, սակայն Արտաւանի հակառակ Թագաւոր արշակունիների դրամները վկայ են այդ մասին:

Արտաւանին յաջորդեց իւր որդի ՄԻԹՐԻԴԱՏԷՍ Բ. ՄԵԾԵՆ: Սա պիտի Թագաւորած լինի 123 թ. ընդ յետոյ:

Փրատէսի մահուանից յետոյ (127 Ք. ից առաջ) յաջորդեց Փրիապատիւսին երրորդ որդին՝ Արտաբանոս Ա. (Արտաւան), որ դրամների վրայ կոչուում է Արշակ Թէոպատոր Նիկատոր, Սրա ժամա-

1 Պրամսերի վրայ կոչում է՝ Arsaces Theopator Euergetes Epiphanes Philhellen.

նակ պարթևաց տերութեան մէջ ներքին երկպառակութիւններ կային, որ գուշակում ենք գրամենբրից: Արտաւանը պատերազմ մղեց Տոխարացիների դէմ և վերաւորուելով մեռաւ շատ կարճ միջոց իշխելուց յետոյ:

Սրան յաջորդեց իւր որդին՝ Միթրիդատէս Բ. Մեծն, որ և եղաւ պարթևական տերութեան վերահաստատողն, ճիշդ չէ կարելի որոշել Միթրիդատէսի դահ ընթացքն առաւելու տարեթիւր: Հաւանական է որ այդ տեղի ունեցած լինի 123 թ. Ք. -ից առաջ: Պատմական ընդհանուր ձեռով մեզ հասած տեղեկութիւնն ասում է, որ սա շատ պատերազմներ մղեց և յաղթեց սկիւթացիներին մի քանի անգամ, երևում է որ Միթրիդատէսի ջանքն է եղել ձեռք բերել իւր նախորդների կորցրածները, այսպէս նա հաստատեց նախկին արևելեան սահմանն և արևմուտքում վերջնական սահման դարձրեց Եփրատը, որ այնուհետև միշտ իբրև պարթևական սահման նկատուեց:

Իւր թագաւորութեան վերջին օրերում այնքան զօրացել էր Միթրիդատէսն, որ վըստահացաւ խառնուելու Մեծ-Հայքի գործերի մէջ: Նախընթաց մի պատերազմից յետոյ Հայաստանի թագաւորն ստիպուած էր եղել իւր որդուն՝ Տիգրան Բ-ին, պատանդ տալու պարթևներին: Արդ, Միթրիդատէսն Տիգրանին թագաւորելու նպատեց հակառակ Արտաւազդ Ա-ի (հաւանօրէն Տիգրանի տազ եղբորն) եւ զէնքի ուժով հայոց զահի վըայ քաղմեցրեց սրան 94 թ. Ք. -ից առաջ: Ի տրիտուր այս ծառայութեան Տիգրանը պարտաւորուեցաւ պարթևաց թագաւորին տալ Հայաստանից 70 հովիտ:

Իբրև Միջագետքի տէր Միթրիդատէսն յարբերութիւն սկսաւ Հռովմի հետ և բանագնացութեան մէջ մտաւ Կիլիկիոյ պրէտոր Սուլլայի հետ 92 թուին: Այս բանագնացութեան նպատակն էր Ասորիքի մասին ունեցած պարթևական դիտաւորութիւնները, որովհետև այդ միջոցին պարթևները կռիւ էին մղում Կոմմագենի Լաոդիկէա թագուհու հետ, որին օգնում էր Անտիոքոս Ժ: Քիչ ժամանակ յետոյ պարթևները խառնուեցան Սելևկեանների ներքին կռիւներին և 88-ին գերի բռնուեցաւ Դամասկոսում թագաւորող Դեմետրիոսը, որ Միթրիդատէսի պալատում մնաց ապա մինչև իւր մահը: Այս յաջողութիւնից քիչ յետոյ պէտք է մեռած լինի Միթրիդատէսը:

Միթրիդատէսին յաջորդեց Արտաւան Բ. ¹ սրանից յետոյ «արքայից արքայ» տիտղոսը սեփականեց իրեն մի ոչ պարթև, Տիգրան Բ. Հայաստանի թագաւորը, եւ այնպէս տկարացրեց պարթևաց գօրութիւնը, ինչպէս ոչ որ չէր կմարողացել: Երբ 86 թուին նրան Ասորիքի մի մասում թագաւոր ճանաչեցին, այդ ընտրութիւնն արդարացնում էին նրանով, որ Տիգրանը դաշնակից էր պարթևաց, սակայն շատ չը տեսց, որ պարթևներն ներքին եւ արտաքին կռիւների շնորհիւ այնքան տկարացան, որ հայոց հետ էլ համեմատուել կարող չէին:

Պարթևական այս ներքին շփոթութիւնների միայն վերջին գործողութեան հետ ենք մենք ծանօթ. 77 թուին Սիւսաւորուէսը Սակարաւկների երկրից եկաւ և թագաւորեց 80 ամիս հասակում 7 տարի: Սակայն հազիւ թէ սա միակը լինի այն գահ յափշտակողներից, որոնք այդ շրջանում իշխել են պարթևների երկրում: Այս ժամանակից գրամներ չունինք մենք, որև ապացոյց է խառնակ վիճակի: Տիգրանը տիրեց Մարաստանին կամ նրա այն մասին, որ Ատրպատական էր կոչուում, քայց նա մտաւ եւ պարթևաց պատկանող Մեծ Մարաստան, աներեց Աղբաւանանը, Եկրատանի կառավարչի դռնակը, որ միայն 10 հազարամէտր հեռու է Եկրատանից: Այս քաղաքը Արշակունիների մայրաքաղաքն էր Փրատուէս Բ-ից սկսած մինչև Միթրիդատէս Գ.: Այն 70 հովիտները, որ Տիգրանը տուել էր երբեմն պարթևաց թագաւորին ի զին իւր թագաւորելուն, այժմ յետ խնց: Տիգրանն աներեց Նինուէի եւ Արքելայի շրջակայքն եւս, նա նուաճեց պարթևաց հպատակ Ադիաբէնէի թագաւորութիւնն եւ Միջագետքը Մծքին ամրոցով: Այս կռիւներից վերջինը Տիգրանը վարեց Սինատրուկի հետ, հաւանօրէն այս կռիւը դեռ շարունակուում էր, երբ Պոնտոսի թագաւոր Միթրիդատէս (Միհրդատ) օգնութիւն կանչեց երկու թագաւորներին եւս, քայց իզուր:

(Շարունակելի)

Ն. Բարաման.

1. Trogus-ի գրքի մէջ ներս սպրդած մի խանգարման հիման վըայ այսպէս է դասաւորում Գուտըմիդ պատմական գէպքերը, որովհետև „Succesores deinde eius Artabanus et Tigranes... situs“ 41. գրքում լինելու փոխանակ պիտի լինէր 42. գրքի մէջ: Այս Արտաւանին են գրամները, որոնք կրում են «Արշակ Եկերգետէս Քիլհէլէն» գրոշմը:

ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ—ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ.

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆՆԵՐ.

Եւրոպայում և հիւսիսային Ամերիկայում ժողովրդեան սկզբնական կրթութեան զործն հաստատուն արմատ բռնելուց յետոյ կարիք զգացուեցաւ բարձրագոյն գիտութիւնը տարածելու: Գիտութիւնների ճիւղաւորումն և հսկայական զարգացումն օր է ցօր անհնարին կացուցին զրանց ծաւալումն ժողովրդի ամենայն խաւերի մէջ, այսպիսով գիտութիւնն և նրա ամէն մի ճիւղն սեպհականութիւն դարձաւ միայն որոշ անհատների և կազմուեցաւ գիտնականների դասակարգը, սակայն ճշմարիտ քաղաքակրթութեան նպատակն է ամենքին հաղորդ անել գիտութիւնների զարգացման: Այս նպատակն աչքի առաջ ունենալով՝ վաղուց արդէն ջանքեր են եղել գիտութիւնները ժողովրդականացնելու, այսօր եւրոպական բոլոր լեզուներով ևս կայ բոլոր գիտութիւնների ժողովրդականացրած դրականութիւն: Գիտութիւնը ժողովրդականացնել կը նշանակէ գիտութիւնը մատչելի կացուցանել ժողովրդին, այս արուեստի մէջ անգլիացիք առաջին տեղն են բռնում և ոչ մի եւրոպական ժողովրդի մէջ այն աստիճանի տարածում չեն գիտութիւնների սկզբունքներն, որքան անգլոսաքսոնական ազգերի մէջ: Բայց որչափովս էլ չը բաւականացան նրանք, անգլիացիքն էին առաջին աղդն, որ հիմնեցին ժողովրդական համալսարաններն (University extension), այսօր նրանց օրինակին հետեւելով՝ հիմնել են ազատ համալսարաններ Դանիայում, Շվեդիայում, Ֆինլանդիայում և Բելգիայում: Բոլորն են լինում և Գերմանիայում, ուր սակայն հին համալսարաններն միշտ այդ ձրգ-

տումն ունեցել են և ունին, այնտեղ իւրաքանչիւր համալսարանում կան ամէն մի կիսամեակին մի քանի ուսուցչապետներ, որ հանրամատչելի դասեր են խօսում որոնց բացի ուսանողներից իրաւունք ունեն և ուրիշները մասնակցելու:

Անգլիական «տարածուած համալսարանների» (University extension) երկու տիպ կա, առաջինը ձգտում է նմանել բոլորովին հին համալսարանների ընթացքին, որով և մեծ պատրաստութիւն է պահանջում ուսանողներից, իսկ երկրորդը՝ իջնում է մինչև ուկնդիրների պատրաստութեան աստիճանը և աշխատում է նրանց մատչելի կացուցանել գիթեան վերջին խօսքը: Առաջին տեսակին աշխատում է նմանել Կէմբրիջի ժողովրդական համալսարանն, իսկ երկրորդին Օքսֆորդինը:

Կէմբրիջի ուսուցչապետները դասընթացներ են կազմում (իւրաքանչիւր գիտութեան համար 12 դասախօսութիւններ) մեծամ. ճկեղդոններում իսկ Օքսֆորդինը փոքր աւաններում և գիւղերում: Այս ձեռնարկութիւնն արագ յառաջադիմում է, 1872 թ. Կէմբրիջը կազմել էր 33 դասընթաց, մինչ այժմ տարեկան 136 դասընթացներ են կարգացուել:

Ամերիկայում դասախօսութիւնների փոխանակ տեղի են ունենում ժողովների, որոնց մէջ դործնական առաջնորդութիւն են անում ուսուցչապետներն, այս ժողովների կենդրոն կարելի է համարել Շոտկվա քաղաքը:

Դանիայում աւելի ընդարձակ ծրագիր ունին ժողովրդական համալսարանները, մինչ անգլիականներն առաւելապէս բնագիտական դասընթացներով են զբաղւում: Դանիայում կան դասընթացքներ և իրաւագիտութեան, պատմութեան, գրականութեան, աստուածաբանութեան և ինչ, այսպէս Ռէտկիլում գիւղացին կարող է լսել ընկերավարական գիտութիւնների, Խերլունդում աստուածաբանական:

Գերմանիայում այդ նպատակի համար կազմուած է մի ընկերութիւն, որ կոչւում է «ժողովրդական դասախօսութիւնների ընկե-

լուծիւն»։ Այս ընկերութիւնը հրաւիրում է հեղինակաւոր անձանց դասեր կարդալու իրենց զիտութիւններէց զանազան քաղաքներում։ Այս դասախօսութիւններն այնքան սիրելի են, որ երբեմն մինչև 7000 անձինք են ժողովում որ և է զիտնականի լսելու համար։

ՄԱՄԻՍ ԲԻՏԱՆԱԼԸ.

(Պատկերներ Շիրակի գիւղական կեանքից).

Թէ ինչ վաղժ, ինչ աստղի տակ ու ինչ տեղ եմ մօրէս աշխարհ եկէ՛ եդ չիտեմ։ Հմա էսքանն է միտս որ, հլա նոր մէքիշմ խելքս կտրմ էր, նոր աջ ձեռս ձախէս ջկմ էի, որ մեր տնեցիք ընծի խաբուտ էին ու վրէս ծիծաղմ։ Մէկն ըսմ էր թէ՛ Յակօյին գոմշի թրքի միջէն ենք գտէ, մէկէլը թէ՛ պատի ծակէն ենք հանէ, էն մէկէլը թէ՛—չէ՛, Յակօյին մէ բօշի ձեռնէ ենք առէ, երոր բօշէն խուրջինի մէջը քցած, իշու վրէն դրած ման էր ածմ տները, Հըմի թէ ըդոնցէն վերն է զորդ, թող իրանք գան ջուղար տան, մէննակ բանն էս է որ, էն վաղժը էդ խօսքերուն հաւատմ էի ու ես ընծի ընծի լալմ, ծեծկուում ու ըսմ. չեմ, ընչի են ընծի գոմշի թրքի միջէն գտէ, ես պատի ծակէն հանէ, ես թէ չէ բօշէցէն առէ, որ հմի ըսմ ու վրէս ծըծաղմ են։ Շատ որ լալմ ու ծեծկուում էի, նոր մամս սկսմ էր գուրգուրել ու ըսել. քա զուրբանդ էդնիմ, Յակօ ջան, ըդոնք քուլլի սուտ խօրաթայ են, խասիդ են ըսմ որ դու լաս, իրանք վրէդ ծըծաղին, Խօ դու խելառ չես, որ ըդման բաներու հաւատմ ես։ Սաքօն է պատի ծակէն ելած, խօ դու չես, դու մեր տղէն ես։ Չէնդ կտրէ, քեղի փօփօլ պլտի առնիմ, խէտ գուլբայ պլտի գործեմ, չանթայ պլտի կարեմ ու ես ինչ գիտեմ էս տեսակ հազար ու մէ բանով խարխըրում ձէնս կտրում էր, հմա ոնչ փօփօլ կար, ոնչ գուլբայ, ոնչ էլ չանթայ։

Բաղի բաղի միսթարուում էի էն մտքով, որ էդ խօսքերը Սաքօյին էլ էին ըսմ, հմա շատ էլ որ լալմ էի, արդղ ահ էին տալմ, Մէկն ըսմ էր. «Սո՛ւս, թէ չէ բօբօլը դռան յետեն է, կուգայ, կուտէ քեզի», մէկէլը թէ՛ «տօ, մարդագէշն էկել է երթիկը, լալկան տղայ է ման գալմ, որ տանի ուտէ, էն մէկէլը թէ՛ «քու սուռնդ շինուի, մարդագէշը որն է, ձիթհանքը էման մէ օխտը գլխանի դեմ է էկել որ, ամեն մէ գլխու վրայ յիրէք չորս

երբան կայ, Անկանջը գրել է ձիթհանքի խօշտի վրայ ու գետնէն ձէն է քաշմ. ո՛ւմ տնէն որ մատ շըշի լացի ձէն է գալմ, էրթմ, առնմ ուտմ է լալկան տղին»։ Եդոնց ահուն էլ չէի կրնմ բանծր լալ, ձէնս փորս էի քցմ ու հեկեկմ հեկեկմ մընում։ Չէնս կտրելուն պէս մամս ջուխտ ձեռով ծափ էր զարկմ, երթիկն աշմ ու հետն ըսմ. «Եհ, ալէչ, անտէր իծանք երթիկն էին էկել, ընդուր էր տղէս լալմ, թէ չէ Յակօս լալո՞ղ տղայ է, փախան, գնացին իծանը», Հմա որ թարգրմ էի լացս, ըսմ էր. «Ա՛յ, անտէր իծան, էլի էկան երթիկը»։

Հլա զօրուայ բանը էրթայ ու գայ. գոռ ու ջանլամ, ինչ էդնմ էդնմ էր, ինչ ըսմ ըսմ էին, անցնում էրթում էր. հմա գիշերները ընծի հըմար անտանելի էր, Վայէ թէ ճրագը վառէր, թաթը դրուէր, էլ ոնչ տնէն ողայ ու ոնչ էլ ողէցէն տուն կրնայի երթայ առանց մարդու փէշ բռնելու ես գիրկ ելնելու, Եանի կէնէի թէ ողէցէն մէննակ տուն գամ, հմա մարդէն կիջնէի, դառարի քովը կուգայի, որ աչքս չէր ընկնի մութ տեղը, ես կիմանայի թէ էս է՝ բօբօլն ու մարդագէշը ըդեղ են, ընծի պլտի բռնեն, էն սհաթը թողնէի ու ճիճվալով յետ փախնէի կը, Թէ որ ողէն էլ մարդ չէր էդնի, ես պտի էնքան ճիճվայի, լայի, որ ձէնս իմանային, տնէն գային տանէին, ես թէ չէ մէ չուլմ պլտի քաշէի վրէս, գլուխս ծածկէի, սուլուղ մոլուղս ընծի քաշէի, քրտնքի մէջ էնքան դողայի որ, ինչարի մէկը գար ողէն, հետը էրթայի տուն, Տունն էլ որ, թէ մէ քիշմ շէլլիկը քիշընար, ձէն ու ձուկը կտրէր կը, էման կը վախենայի, անկջներս կը խփոժային, աչքերս ալլաղ մալլաղ կէնէի ու գիտէի թէ էս է՝ պատերու ծըկէն, քեօշէքէն դեք ու սատանէք դուս պլտի թափին, ընծի բռնեն, Գիշերները ճրագներն որ կանցնէին, պարկէին կը քնելու, էլ իմ քունս չէր տանի։ Մութ տեղը աչքիս կերեային տեսակ տեսակ օձեր, բերանները բացած, լեղունները դուս քցած, փոջլիկ, կոտոշով ու պոչով սատանէք, ընտից եանի կուգար օխտը գլխանի դեք բերանը բացած, լեղուն դուս քցած ու կը մօտենար ընծի, որ ուտէ, արդղ կը բօբօլայի, ճիճվայի ու տեղիս մէջը քացի քացի էնէի կը, Չէնիս տնեցիք զարթնէին, ճրագ կէնէին որ, ոնչ օձ, ոնչ սատանայ, ոնչ դե, ես ընծի ընծի ճիճվում ու տեղիս մէջը եօրղընիս քացոտմ եմ։ Արդղ լայի ու ծեծկուէի կը էնքան որ, ինչարի պապս ու մամս առնէին ծոցերը, գուրգուրէին, ձէնս կտրէին։

Երոր էս տեսակ մէ քանի իրկուն թարգրեցի ճիճվալս ու լացս, նոր մամս գլխու ընկաւ։

«Ո՛ւհ, հողը գլխուս, տղէս վախեցել է, վեր-

նուց է հղել, ընդունի գիշերները չէ դադարմ: Երթամ Գարան մամին բերեմ մէ աղօթէ ու վախն էլ չափէ: Ըսաւ մամս մէ իրկունմ: շալը գլխուն առաւ ու ելաւ գնաց: Մէ քիչ յետե մէ մէլ տեսնեմ կզկտած, չորչորուկ պառաւիմ հետ նես մտաւ: Հարսները էն սհաթը տեղ չինին, պառաւը նստաւ: մամս էլ էկաւ ընծի գրկըրորաւ ու տարաւ ընդունը քովը: Պառաւը քաշեց ընծի գիրկն առաւ ու էրկու ձեռնիս էլ ցուցամատիս ու բթամատիս մէջտեղերը սկսաւ սղմուտել ու հետը քթի տակը փրսփոսալ, աղօթել: Ընտից պնչներս սղմուտեց, ես ըսկայ լալ, հմա պառաւը հէչ լացիս անկաջ էրէ նրմ: Յետե քամարս արծկեց միջքէս, մէ ճօթը դրաւ ձախ արմունկի տակը, մէկէլ ճօթը աջ ձեռով բռնեց ու ձախ ձեռը սկսաւ յիրեք հեղ քամրի վրայ դարձնել էս կողմ, դարձնել էն կողմ: Պայ ձեռի բռի թարափն էր դարձնմ քամրի վրայ, կայ երեսը ու հետն աղօթում: Յիրեք հեղ էսդին էնդին դարձնելէն յետե, ձեռը վերցրաւ քամրի վրէցէն ու թարքեար դրաւ, հմա գիտես թէ էս անգամ առաջուայ վրայ քամարը կարճցաւ ձեռքէն: Եդ հեղն էլ որ պրծաւ, էլի վերցրաւ ձեռն ու մէկ էլ դրաւ քամրի վրայ: էս անգամին աւելի կարճացաւ քամարը: Եդ տեսակ յիրեք հեղ արմունկը դրաւ քամրի վրայ ու ամեն հեղին յիրեք անգամ ձեռը էս կողմ էն կողմ դարձրաւ: Ընտից վերցրաւ քամարը մէկ էլ չափեց ու ըսաւ. «Առ, տեսար ինչքան է վախեցել տղէն: քամարը չորս մատ կարճցաւ: Գուր օր էք թողնմ տղին մուծ ու քեռայ տեղերը, չիտէք որ գէշ վաղթն է, դաթի անիծած չարերը մէկ էս հասարակի տղոնցը, մէկ էլ նորապսակ թագորներուն դուշման են»: Ընտից քամրի վրայ յիրեք օղ էրաւ, տուաւ մամիս ու ըսաւ. «քա, Մաքս քուրի ջան, էսիկ տար հաւի թառէն կախէ, գիշերն էլ թող մնայ, առաւօտը բէ, յիրեք հեղ գետնին զարկ, տղի սրտին զարկ, ու հետն էլ ամեն մէ զարկելու ըսաւ. — Հաւը թառը, սիրտը փորը, հաւը թառը, սիրտը փորը, — ընտից յիրեք օղն էլ գէմ երեսին արծկէ ու մէջքը կապէ քամարը: Բան չկայ, իմ աղօթքս բիրեբիր է: Աստուծով էն սհաթը անցնի կը տղի վերնուցը»: էս ըսաւ պառաւն ու էլաւ մամիս հետ գնաց:

Հմա Գարան մամի ըսած բիրեբիրը ընծի հրմար չէր: Քանի գնացի, լաւնալու տեղը գէշըցայ: Եման էղայ որ, քիթս բռնէիր, հոգիս կենէր: Ելի առաջուայ պէս տեղիս մէջը ճվճվում էի, շատ անգամ քնածս տեղէն ելնմ փախնմ էի: Ել մամս քովէս չէր հեռեմ, միշտ նստած քովս ծածկմ էր վրէս: Քանի ես տաքութենէն քացոտմ, շորերս էն կողմ էի քցմ, էնիկ աւելցնմ էր, տունը ինչ որ

կարպետ, ջէջիմ ըռաստ դար, բերմ քցմ էր վրէս ու ինքն էլ պոչերուն զայիմ նստում էր, որ չկրնամ վրէս բանայ:

Մէկ օրմ էլ էդ տեսակ ես քացոտմ, վրէս բանմ էի, էնիկ թարքեար ծածկմ ու հետը գուրգուրացնմ, մասալներ ու հեքեաթներ պատմմ, որ միտքս ընդունի հետ էղնի, շատ չիմանամ ցաւս, որ մէմ էլ տեսնեմ քաւորկին Անթառանը նես մտաւ:

— Քա բարե քեզի, սանամէր Մաքս, էդ ինչ է էղել տղին, հիւանդ է:

— Հա, քաւորկին ջան, չիտեմ չարոց շորչօփի է ըռաստ էկէ, ջրի վրայէ վախեցէ, տղէն հեչ չէ դադարմ, միշտ ըսման տեղէն ելնմ, ճըվճըվում, փախնում է:

Քաւորկին Անթառանը մօտեցաւ ընծի, ձեռը դրաւ գլխուս ու ըսաւ. «ու, էս ինչ տաքէ քա սանամէր Մաքս, էսիկ սրբէ է: Չե՞ս տեսնմ տղի ըռանգը, ինչդ է աչքերը բնէն դուս էկէ, ալլաղ մալլաղ էրէ: Մէ մաղմ բերէք, նես բանամ, տեսէք:

— Աղչի, Զարթար ճուաց մամս հօրողբօրս կնկան, մէ մաղմ բեր, քաւորկին Անթառանը նետ պըտի բանայ: Հօրողբօրս կնիկը ելաւ կարսներու վերեէն կախած ալրմաղերէն մէկը իջեցրաւ, տուաւ քաւորկին Անթառանին: Քաւորկինը քովէս վեր կեցաւ, գնաց իրան հմար շինած տեղը, թանդօշղի թմբկի վրայ նստաւ, մէ միմ ուզեց, զարկաւ մաղի զաննաղին ու էրկու ձեռի ցուցամատներով մաղը բռնեց ծնկներու առաջը:

— Դէ, սանամէր Մաքս, հմի տղի մէրը պտի դայ, որ սուրբն որ սրտէն անցնում է, մաքրի մէջը անունը տայ ու ձեռը զարկէ մաղին: Որ սրբի անունը տալու ժամանակ որ մաղը պտըտի, էն սրբրէն էլ կէղնի, ըսաւ քաւորկինը ու քթի տակն սկսաւ փսփոսալ:

Մէրս էկաւ մաղին մօտեցաւ, երեսը խաչակընքեց, ուսուլով ձեռը դրաւ մաղին ու թարքեար յետ քաշեց: Մաղը տեղէն հեչ ժած չէկաւ:

— Եդ սրբէն չէր, հմի ուրիշ սրբի անուն տուր: Մէրս մէ քիչմ կանգ առաւ ու էլի ձեռը դրաւ մաղին: Ելի մաղը ժած չէկաւ:

— Եդ էլ չէ, ուրիշ սրբի անուն տու:

Ես անգամ մօրս ձեռը մաղին հասնելն ու ու մաղի պտուտ պտուտ գալը մէկ էղաւ:

— Այ, տեսար, որդի, ես չըսի որ սրբէ է, Դէ, հմի ըսա, օր սրբի անունը տուիր:

Մէրս մօտեցաւ հօրողբօրս աղջկան ու անկըջին փսփոսաց, Հօրողբօրս աղջկին էլ թէ՛

— Մամի, ըսմ է մեռնմ սուրբ զօրութէնին թածած սրբի անունը տուիր:

Էդ ըսելուն քուլլի ընտեղ էղնողները երեսները խաչակնքեցին. մամս էլ ձեռները վերե վերցրաւ ու լալակնեցէն ըսաւ. «մեռնիմ էն սուրբ զօրութենին, գեղէ գեղ սրբի սէր ման կուգամ, բոբիկ ոտքով, երես անկեալ դուռը կերթամ, հող ու մոխիրը կլիղեմ, թաքիլան Յակօյիս ջանսաղուծէն տայ. Յիրեք գեղ է որ սրբի սէր ժողվեմ հերիք չէ, քաւորկին Անթառան, թէ օխտը գեղէ պտի էղնի:

— Յիրեք գեղն էլ հերիք է. մեռնիմ սուրբ զօրութենին, զաբուլ կէնէ. իրան այան չէ որ, ցուրտ է, ձմեռ է, մատղշմէր է հարսը, Կժուար է տնէ տուն, գեղէ գեղ ման գալ, էս քանի օրը սարքէք, սանամօրս հետ գնացէք ման արէք, ինչ որ ժողուիք՝ հաւկթէ, խունկէ, Կճօշէ, թոփ էրէք, ընդոնց գնով մոմ առէք ու էդ մոմերը կանաչ ու կարմիր թելերով փաթթէք, մէ հեռու տուն գրաւ Կրէք ինչարի ուխտ էրթալը. Ուխտ էրթուտ տղէն հետներդ առէք, մոմերն էլ էն տնէն վերցրէք ու Կնացէք. Հմա մոմերը էն տեսակ տուն պտի գրաւ Կնէք, որ ձեր տներէն հեռու էղնի, էման որ ձեզնէն մարդ ու մուրդ չէրթայ ընդոնց դռները:

— Քօռ Պիպինենց տները կէղնի՞ հարցրաւ մամս:

— Ընչի՞ չէ. Պիպինենց տները հեռու են:

— Ա՛հ, քաւորկին ջան, էս տղէն էլ էղէ չէղէ, քալքալէն գլխէն անպակաս է. Մենք էլ որ ուռի ծառի պէս վրէն դողմ ենք, չունքի որ մօր մէ հատիկ մէկուծար տղէն է. Ինչ էնեմ տիա, ալմ բաց գլուխ աղջիկ ունի. հմա տիրոջ աչքը լուս, Աղջիկ զսմի գարու հաշիւ մը բանմէ. դրժուարն էն է, որ ծիլը դուս ելաւ, թէզմ կհասնի ու մուշտարին կուգայ գլխուն կկայնի—ծակ հլուները գետին կմնայ—ձեռնէդ քաշէ կտանի:

Բալուլ վաղթը էման նիհար դարուր էր որ, զօր դիշեր ձենը չէր կտրմ, միաբերան ճուար ու կը ճուար. ոնչ ծիծ էր ուտմ, ոնչ ջանի գալմ, էս ու էն տեսան, ըսին թէ կոխ է էղել, Կոխն էլ որտեղից է—ըբա Ձանանենց պառաւը մեռաւ, տարան թաղելու, տղէն քառսունքի մէջ էր, դուս չհանեցինք թաղման ժամանակը, ընդից է էղել, Էդից պրծնելու հմար, մէ օրմ ես ամաններով ջուր առայ, մէմ էլ մէ շամտամմ, տղէն էլ տուի հարսին ու ելանք գնացինք գերեզմները, Էդ պառուի գերեզմնի վրայ տղին մէ լաւմ լոյցրինք, հմա չէղաւ, ընտից յետե տղէն էլի ջանի չէկաւ:

Մէմ էլ կպան թէ՛ Պետոյենց ու ձեր հարսը իրար հետ պարկան, քառսունքները խառնուաւ իրար, ընդուրը աղջիկ էր, ձերը տղայ ու ընդոնց Պիպանը՝ աղջկայ հերը քառսունքը չթմմած էկաւ

ձեր տունը, ընդից կոխ էղաւ տղէն. Էդուր հմար էլ մեր հարսին մէ օրմ առայ գնացի ընդոնց տունը, ընդոնց աղջիկը մեր հարսի գիրկը տուի, մեր տղէն ընդոնց հարսի գիրկը ու նստան իրար կունակ կունկի զարկած ծիծ տուին Էրեխանց. Ծիծ տուած վաղթն էլ ամէն մէկը իրանց կոտալաչկըներէն մէ մէ ասել հանեցին, իրար հետ փոխին, Էդման չըպտի էնեն կոխ էղնողներուն:

— Հա, ըդման է, հմա էս բանն էլ որ էնէիք, լաւ կէղնէր, Վերցնէիք մէ մոմմ, քցէիք տաք ջրի մէջ, էդ մոմը ջրի մէջը ինչ ջին ու ջանաւարի կերպարանք որ առնէր, կոխն էլ ընդից կէղնէր. ըսենք օձի պէս օլոր մօլոր եղաւ, օձէ է, ձկի պէս եղաւ, ձկէ է, չունքի որ մէնակ մատղաշը մատղաշէ կոխ չի էղնի, ուրիշ ջին ու ջանաւարէ էլ կէղնի, ախր ընդոնց էլ քառսունքը մատղշի քառսունքի հետ խառնուում է. Արդ էդ մոմը վերցնէիք, կտաւի մէջ փաթթէիք ու տանէիք օխտը ճամփի իրար հետ խառնուած տեղը թաղէիք, Էդիկ ամենէն հերիմ էր կոխին:

— Քա վո՞վ գիտէր, քաւորկին ջան, գիտես էլի, ես ըդման բաներէն շատ չեմ հասկնմ, ըսաւ մամս. էս անգամն էլ օղորմի հօրդ, ապրի որդիքդ:

— Յիշողաց:

— Էլի դու քու ոտքով էկար նետ բացիր, որ իմացանք սրբէ է, թէ չէ ում միտքն ու խայալն էր:

— Քա ի՞նչ էնէմ, սանամէր ջան, սիրտս չի դիմանմ, որ ըդման իմանմ եմ թէ մէկի մէ տեղը ցաւմ է. տունը թողնմ, ելնմ էրթմ եմ տեսութէն, էսօր էլ տան էնեկ Կնելը թողել եմ հարսներու ումուգին:

— Հոգուդ արքայութէն, խօ գէշ չես էնմ, Սաղիքան հոգուդ տեղն ես մաքրմ, Մէկը մէկով երկուսն Աստծով, Մարդ որ մարդու գարդը չիմանայ, հոգսը չքաշէ, էլ վո՞վ պտի իմանայ, Հարսներն էլ թող էնեն, էնեն սորվին, ամեն օր խօ մենք սաղ չենք մնայ, որ խրատ տանք, ըսենք. հա՛, էս էսման էրա, էն էման էրա. Էգուց գլխներս վեր դրինք թէ չէ՝ արդ քեալլեքուս պտի վերհա էնեն թէ քանի որ սաղ էր, մեզի յառաջ չքաշեց, չըսորվեցրաւ, որ հմի էլ մենք կրնայինք էնէ, Կնէ, տուն կառավարէ, Տիա՛, ես ամէն ինչ տուել եմ մենք հարսիս, Ձարթարի ձեռը, Մէնակ ես վրէները վերակացուի պէս ման եմ գալմ, բանմ էղնրմ է, խրատ տալմ եմ թէ չէ մնացած վաղթը ես իմ ժամիս, աղօթքիս ու թողներուս հետ եմ Բաղի բաղի սման արի, նստենք, խօրաթայ էնինք սրտերս բացուի. օ՜Ֆ, էս աշխրհէն ի՞նչ պտի տանենք՝ թոփմ ճերմակ կտաւ:

Էտից յետե արդ խելի մամս ու քաւորկինը

նստան խորաթեցին, իրանց ջահել վաղձուայ բաները իրար թարիֆ էրին ու գեղաճեղ իրար թարի տուին:

Անցաւ մէքանի շաբաթ, Հետը հետը լաւսը դրի: Մամս մի ժամանակ ընձի իրան քովէն չէր հեռացնում. ժամ էր թարի դրկեցի տուն էր թարի եա թէ չէ տունը մնար, միշտ փեշը բռնած հետը ման էի գալմ: Մեր մէկէլ էրեխէքը իմ վրայ նախնձմ էին ու շատ անգամ գալմ մամիս դիրկը ընկնմ ու ըսմ. «մամի ջան, Յակոբին ուր որ տանմ ես հետդ, մեզ էլ տար: Մամս էլ շատ անգամ ծռկացընմ էր ընձի ու ըսմ. «Ես դուք չէք իմ տղէս, Յակոբ է, ձեզի ընչի՞ պտի տանեմ հետս, մէնակ Յակոբիս կտանեմ»: Հմա տղէքը մամիս թարկը չէին տալմ: որը շինքն էր փաթթուում, որը ձեռները բռնմ պագմ, որն է կրծկալէն կախ ընկնմ: Արդդ մամս հեքիաթ ու մասալներ պտի ըսէր, կամ թէ մէ խաղմ սարքէր, որ տղանց ձեռներէն ետխէն թափ տար: Հատ անգամ մեզի իրան բողորը սրով նստեցնմ էր, աջ ձեռներս քեաշի վրայ դնել տալմ ու ըսմ. «Փսօ, Փսօ, կաթ կուտես, մածուն կուտես, աւագ դռան պաշիկ կենես, փսթ»: Ամէն մէ խօսքին իրա ձեռը սրով մեր ձեռներու վրայ էր զարկմ. որի ձեռին որ դար վերջի խօսքը՝ փսթ, էնիկ կէզնէր մամի փիտիկը: Արդդ իրար ինաբու մամին ըռշվաթ կուտայինք (ըռշվաթն էր մէ մէ թուշ), որ թէզ իրան փիտիկ էնէ:

— Ինչի էլ էման մասխարա մասալներ էր պատմմ: որ թուլանմ էինք ծըծաղալէն: Աոր օրն որ մամս տունը չէր եղնմ, եա թէ չէ իրա բանի հետ էր եղնմ, մեր օրը սենմ էր: Առաւօտը տեղանէս ելնելուն պէս տղայ, աղջիկ թուի էին էնմ առանց երեսներս լուանալու, շորերս զայգով հագցնելու, մօրերուս քովէն հեռացնելու հմար տանմ լցնմ էին հորթնոցը ու արդդ մէ մենծ քեարզանով էլ թանապուր բերմ առաջներս դնմ: Ուտըմ ուտմ, վերջը՝ ապուրը պարպելուն մօտիկ կուռում ու սկսմ էինք իրար տալ: Արդդ մէկը պէտք էր, որ ընթեղ սէյր էնէր մեր ծեծկուռուքն: Քաշմ էինք ապուրտ գլխները, հասնմ իրար ու էնքան տալմ որ, որիս քիթն էր արընմ որիս պըռունկը, վրէս գլխներս էլ որ տեղովը ապուր էր եղնմ: արդդ ամէն մէկս մէ մսուրքի տակ, հորթի քով վեր ընկնմ էնքան էինք լալմ որ, ինչարի ձէններուս գալմ էին հորթնոցի գուռը բանմ ու տուն տանմ: Թէ պագս եա մենծ հօրօղրտանցէս մէկն էլ ընտեղ էր եղնմ ու մեզի էն հալի տեսնմ, նոր օրերս ծաղկմ էր՝ մէ լաւմ էլ էն էր ծեծկուռում ու քիւրսու տակը պարկեցնմ: Հմա վեր օրն էլ որ մամս տունն էր եղնմ ու գլուխն ատըկած, էլ մեր

քեֆին քեֆ չէր հասնմ: Առաւօտը տեղաններէս ելնելուն պէս սրով հագցնմ էր շորերս, երեսներս լուանմ ու մի մինտար էլ տանմ գոմի ողէն փում: հօրօղրօրս աղջկան, Հայկոյին էլ վրէներս վերակէցու նշանակմ, որ չկուռնք իրար հետ:

Թանապուրն որ գալմ էր, ուտմ, փորերս կշտացնմ էինք, արդդ տղայ թաղուած ընկնմ էինք մալի մարքները դուրուլ ժովմ, զուռնայ շինմ: Մէկս չալմ էր, մէկս դամ բռնմ, մէկն էլ մէ տախտակմ գտնմ դաւուլ շինմ ու զարկմ, տրնկի խաղողն էլ զաթի կար: Աղջիկները դառաբէն թընդիր էին էնմ ու վորը սուգմանց գաթա թլամ, որ գրգնակ էնմ, որն է դուռդ կրմ. ընդից իրանցէն մէկը հարս էին էնմ, գլուխը կապմ ու գոլմ: Մենք էլ հարսնաւոր էինք եղնմ ու քեֆ էնելով, զուռնայ չալելով էր թմ էինք հարսին բերելու:

Եգ տեսակ խաղմ էինք ինչարի թնդրներու վառել իջնել քիւրսի դնելը: Քիւրսին որ դնմ էին, նոր էր թմ էինք տուն:

Հիշտեկ երկներն ու կիրակնօրները ժամէն որ գալմ էինք տուն, մամս սրբերու ու արդրներու պատմութենն էր էնմ:

— Մամի ջան, ըսաւ մէ հիշտեկ իրկուծմ Սաքօն, եւոր ժամէն էկէ, մամիս քովը թուի էինք եղել, ժամն որ էնքան պատկերներ կան, ընդունք քուլի սուրբ էն:

— Հա, բալա ջան, ըսաւ մամս, էն քուլի զրադներունը սրբի պատկեր են, հմա էն մէջտեղի հալիւոր, ճերմակ միւրուքն որ նստած է, Հայր Աստուծու պատկերն է:

Մամի ջան, էգ սուրբն ինչդ է որ, մարդ է, հարցրաւ Պետօն:

— Հա, զուրբանդ էղնիմ, մարդ է, հմա պըղտկուց ծում ու պաս է պահմ խէր ու խէյրաթ է էնմ: Աստուծու պատուիրանքներն է պահմ, էղնմ է սուրբ:

— Եգ սրբերը որտեղ են կենմ հարցրաւ Վարօն:

— Երկինքը, Աստուծու քովը, մէ մէ նծ տունմ է, շատ մենծ, մէջը փռած է խալի, դրած է ոսկէ աթոռ, էգ աթոռի վրայ նստած է Քրիստոս Տէրը, արդրներն ու սրբերն էլ քովը բարե բռնած կայնած են:

— Մամի ջան, ամենէն գլխաւոր սուրբն ու արդարը որն է:

— Մեր Լուսաւորիչ պապն է, մեռնիմ ընդուր սուրբ զօրութենին, ըսաւ մամս ու երեսը խաչակնքեց, ու մենք էլ հետը խաչակնքեցինք: էնիկ միշտ մեզի հմար բարեխօս է կայնած Քրիստոս Տիրօջ առաջը, Լս տաղը ես ձեզի խրատ չիմ տուել, որ ըսմ է—

Լուսացաւ լուսացաւ
 Լուսն է ըստին,
 Ծիտն է ծառին
 Հաւն է թառին
 Աշխատատու վեր կաց ըսնին:
 Երկնքի դռները ըսց են
 Ոսկէ աթոռ դրած է,
 Քրիստոս վրէն նստած է,
 Լուսատորիչ քովը կայնած է,
 Մեղաւորները լալմ են,
 Արդարները գրում են:

—Մամի ջան, Լուսաւորիչ պապի պատմութենէն էնես, ետլվար ընկաւ Սինոն:

—Էնեմ, զուրբան, ըսաւ մամս ու էս տեսակ սկսաւ:

Գրիգոր Լուսաւորիչի հէրը, Անակը շատ մեղաւոր մարդ էր, էնքան մեղաւոր որ, արունք բալի էրաւ, Տրդատ Թագաւորի հօրը սրպանեց:

—Մարդ սրպանելը շատ մեղք է, հարցրաւ Կարօն:

—Ըբա ի՞նչ է, բալա ջան, ճանճն որ ճանճ է, պէտք է չհոխես թէ մեղք է:

—Տեսա՛ր, Կարօ, էս որ ըսմ էի ճանճ սրպանելը մեղք է, մի ճանճերը լռնէ սրպանէ, գուանկաջ չէիր էնմ վրայ մտաւ Սինոն:

—Ըբա Սաքօն որ քիւֆուր է է՞նմ, ըսաւ Կարօն:

—Այ, աման, քիւֆուր միք էնէ, վրայ պըրծաւ մամս, տէրտէրը իմանայ, կուգայ լեղուններդ կտրէ կը, Լա, գէ հմի անկաջ էրէք, Լուսաւորիչն որ իմացաւ թէ իրան հէրը Տրդատ Թագաւորի հօրը սրպանել է, թողաւ իրա տուն ու տեղը, գնաց Տրդատի քովը, որ նօքեար ու մշակ էղնի, զուլ էնէ, որ հօր մեղքերը քաւէ, Լամ էգ Տըրգատը էն վաղթը շատ անաստուած ու կուպաշտ մարդ էր, ամեն մի հայ—քրիստոնեայ տեսնելուս, բռնէր չարչրէր ու տանջէր կը: Քանի որ չիտէր թէ Լուսաւորիչը հայ—քրիստոնեայ է, հետը լաւ էր, հմա երբ իմացաւ հայ—քրիստոնեայ ու իրան հօրը սպանողի տղէն էղնելը, էն սհաթը հրաման տուաւ իրան մարդկանցը, որ չարչարեն Լուսաւորիչին, Ո՛հ, լուսահոգի Տէր-Մարկոսը պատմմ էր թէ, էման տասնչորս չարչարանք տուին որ, մարդ որ իմանում է ջանը վրէն փշաքաղուում մաղը գլխուն բիզ բիզ է էղնմ, Լամ է բերմ թէժ կրակը փում էին ու Լուսաւորիչի շորերը հագէն հանմ, չալաղ գլորմ էին էդ կրակի վրայ, ընտից բերմ գլխի վրայ կախմ էին ու ոտներուն էնքան էին զարկմ որ, արիւնը ելնում ոտներէն սաղ ջամտաքը ծածկմ էր ու էս ինչ գի-

տեմ էս տեսակ տասնչորս չարչարանք տուին, Էդ չարչարանքները տալէն յետե էլի հերսը չիցաւ, էս անդամ հրամայեց, որ տանին քցեն Խոր-Վիրապը, Խոր-Վիրապն էլ էն տեսակ մէ խորճնկ մաղարէմ է որ, հազար մի տեսակ ջին ու ջանաւարներով, օձերով ու վիշապներով լիքն է, էման որ, ընկնողին էն սհաթը կուլ են տալմ, Լամ Գրիգոր Լուսաւորիչն որ քցին Խոր-Վիրապը, Աստու հրամանով քուլլի էդ ջին ու ջանաւարներն, օձերն ու վիշապները գառի պէս խելօք էկան Լուսաւորիչի չորս բոլորը փաթթեցին ու օրը սկսաւ ձեռները լիզել, որը գլուխը դրաւ Լուսաւորիչի ոտներու տակը պարկաւ, որն էլ աչքերը քցաւ Լուսաւորիչի երեսին ու սկսաւ անթերթ աչել, Էդ տեսակ տասնհինգ տարի Լուսաւորիչը Խոր-Վիրապի մէջ մնաց, Աստու հրամանով մէ պառաւ կնիկ օրը մի գարի հաց ու մէ աման էլ ջուր տանմ քեանդրով իջեցնմ էր Խոր-Վիրապը ու Լուսաւորիչն տալմ: Մէ օրմ էլ էդ պառաւը շատ ուշացաւ, իրա վաղթին չէկաւ: Յետե, յետե երբ էկաւ, Լուսաւորիչն հարցրաւ թէ նանէ, ընչի՞ էսօր ուշացար, Պառաւն էլ թէ՛ էսօր Տրդատ Թագաւորը էման մէ բանմ էրաւ որ, սաղ աշխարհը սէյրի էր կայնել—եռսուն էրկու կուս քարկոծել տուաւ, Լուսաւորիչն ըգեղ ըսաւ. «Էլա էն խողը իրա գիշու-թէնէն յետ չէ՞ կեցել», Էդ ըսելուն Տրդատը կառեթը հեծած քաղքի բոլորը ման էր գալմ, Լամ խօսքը Լուսաւորիչի բէյնէն ելնելն ու Տրդատի կառեթէն վեր ընկնելն ու խող գառնալը մէկ էղաւ: Խողի կերպարանք առած մրթմրթալով վազեց զիպա մէջէն: Էլ աշխարհը հէքիմի գոխտուր, գիր բաց էնող չմնաց, որ չրերէին, հմա ռնջ մէկը չկրցան Տրդատին իրա խողութենէն պըրցնէ: Վերջը վերջը էրաղ էկաւ Տրդատի քուրծը թէ միմնակ էն Գրիգորը, որ Տրդատը քցաւ Խոր-Վիրապը, կրնայ պըրծըցնէ: Նոր գնացին Լուսաւորիչին հանին Խոր-Վիրապէն բերին, որ խաչակնքեց Տրդատի վրայ ու թարքեար մարդ դարձրաւ, հմա անկջի մէկը էլի խողի անկաջ թողաւ, որ նշան էղնի, Պատմմ են թէ Էջմիածնայ վանքի մէջ քաշած է Տրդատի պատկերն ու անկջի մէկն էլ խողի անկաջ է:

—Տրդատն որ լաւցաւ, ըբա էլ հայ—քրիստոնէքուն չչարչարեց, հարցրաւ Սաքօն:

—Չէ, ընդից յետե արդղ աստուածամախ քրիստոնեայ մարդ եղաւ, հեռու տեղանէն էրթում քար էր շալկում բերում, Էջմիածնայ վանքը շինում: Որն ըսմ է թէ Էջմիածնայ վանքի հիմը Տրդատը մատներով փորմ էր, իրա կնիկն ու քուրը հողը փեշերով թափմ էին, որն էլ թէ Լուսաւորիչն ու Տրդատը Էջմիածնայ վանքը ծովի վրայ շինեցին

ու նշանի հմար վանքի մէջը մէ ծակ թողին ջրհորի պէս: Հմի որ մարդ աշմ է եդ ծակէն մէ քիչ պըլ-պստում է տակը ծովի ջուրը, էնքան որ վանքը բանձր է շինած ծովէն:

— Լուսաւորիչն որ Տրդատի քովը էնքան շուրջ-լուղ էրաւ, իրա հօր մեղքերուն թողութէն էղաւ:

— Ըրա չէղաւ, բալա ջան, ամէն մի բարի աւ-լադ իրա հօրն ու մօր հոգուն շահ է: Ըսմ են թէ նոր էղած տղէն, որ կնքելուս մեռնի մէջ մեռնի, էդիկ ամենէն օգուտ է, չունքի որ աղունիկ կէղնի, թռնի կերթայ երկինքը ու հէրն ու մէրը էն դոյէն նեղ տեղ ընկած վաղթը կուգայ կազատէ:

— Մամի ջան, ըսմ են թէ մարդ որ մեռնի մաղէ կարմնջէ պտի անցնի, էդիկ զօրթ է:

— Հա:

— Ըրա էդ մաղէ կարմունջը չի կտրի:

— Թէ որ արդար է, չի կտրի ու թեթեւ կանց-նի, թէ որ մեղաւոր է, չի կրնայ անցնի ու վէր կընկնի:

— Է, որ վէր ընկաւ ի՞նչ կէնեն:

— Կը գնեն կշեռքը, մեղքերը կը կշռեն ու կը տանեն իրա տեղը: Ընդեղ ամեն մարդու իրան գործի գետորտ տեղ է շինած. լաւ մարդ է, էս դույէն լաւութէն է էրէ, լաւ տեղ ունի էն դույէն, չար մարդ է, չարութէն է էրէ, գէշ տեղ ունի:

— Չար մարդու տեղն ի՞նչը է որ:

— Կպրէ կարասն է, ինչը է, տանեն կը քցեն կպրէ կարասը, մէ խուփմ էլ կարսի բէյնին կը գնեն ու ընդեղ վառի կէրէցի, կը մնայ, ոնչ մեռնելիք կէղնի, ոնչ պրծնելիք:

— Լուսաւորիչ պապի հօր տեղն ի՞նչը է էղել:

— Ըռաջ Լուսաւորիչի հօր աչքի մէջն է կոտոր կոխած էղել իրա մեղքերու հմար: Հմա մէկ անգամ Քրիստոս Տէրը Լուսաւորիչի հետ մեղաւորներու տեղերէն անցնելիս կուգայ Անակի տեղն ու կէնէ թէ անցնի, հմա կը տեսնի, որ Լուսաւորիչը յետ կախ ընկաւ ու սկսաւ խեղճ խեղճ հօրն աշել: Ըդեղ Քրիստոս Տէրը կըսէ. «Հա, ի՞նչ է, հօրդ տեսար, սիրտդ ցաւաց, որ ըգման է, թող կոտորը աչքի միջէն ելնի անկջի մէջը դրուի ու էդ տեսակ էլ կէղնի, որ մէ քիչմ կը դինջանայ Անակը ցաւէն:

ՄԱՆՐԱԼՈՒՐԻ:

Միջագային համաժողովներ (congress) — Ամառուան վերջին ամիսը կա-րող է գիտնական համաժողովների ամիս կոչ-ուել, այս տարի Օգոստոսի ընթացքում տեղի ունեցան հետեւեալ համաժողովները. 1. Միւնխենում հոգեբանների համաժողով, 2. Փարիզում քիմիկոսներինը, ժընէվում գոիցերական տեխնիքական ընկերութիւննե-րինը: Հոգեբանների համաժողովին մասնակցում էին ամազան երկրներից 500 գիտնականներ, հոգեբանական այս միջագային ժողովն հաշուով երրորդն է. քաւարական նախարար Ֆոն Լանդմանն ողջունելով հոգե-բաններին ասաց. «Յոյս ունիմ որ հոգեբա-նական համաժողովները պիտի օժանդակեն քառնալու այն մեծ վտանգը, որ ծագում է մի բանի հոգեբանական թիւր տեսութիւննե-րից: Համոզուած եմ որ համաժողովները պիտի հաստատեն մարդուս իւր արարքների համար պատասխանատու լինելը»:

Նշանաւոր գեկուցագրերի մէջ յիշատա-կելու արժանի են Փարիզցի հոգեբան Շառլ Ռիշէի ծառը «sur la douleur» (վշտի մասին). Հալ-լէի պրօֆէսոր Ֆ. Լիսցտի ծառը «պատժա-պարտ հասունութեան մասին» եւ դոկտոր Պրայէրի «մանկան հոգեբանութիւն» քանա-խօսութիւնը:

Գործադրական քիմիայի համա-ժողովն տեղի ունեցաւ Փարիզում նախա-գահութեամբ յայտնի քիմիկոս եւ քաղաքա-կան գործիչ Բերտըլլի: Շատ նշանաւոր էր գիտնական նախագահի ծառը, որ նա հա-կիրճ եւ ամփոփ կերպիւ նկարագրեց քիմիայի ամսման վիճակն եւ տուած ապագայի յոյսե-րը: Վերջին կիսադարեայ շրջանում քիմիայի յառաջադիմութիւնը նկարագրելուց յետոյ, շեշտեց այն կատարելագործութիւնը, որ քի-միան մոցրել է մետաղաքանութեան մէջ, նա միանգամայն յայտնեց իւր հաստատ հա-մոզումը, որ շուտով կը յաջողի միզ օդա-գնացութիւնը եւ երկարօրէն խօսեց այն քա-ղաքական եւ հասարակական փոփոխութիւն-ների մասին, որ քիմիան պիտի յառաջ քերէ: Բերտըլլոն հետեւեալ խօսքերով վերջացրեց իւր ծառը. «Գիտնական հետախուզութեան ոգին կանգ չէ տոնում երբէք, նա անդա-դար յառաջ է դիմում ամէնքին դէպի գոր-ծունէութիւն է դրդում. նա շատ քան հասա-րակական կեանքում արդէն փոփոխել է եւ շատ քան էլ պիտի փոփոխէ, երբ ի շնորհս

սննդեան նիւթերի արհեստական պատրաստութեան, կը քարծուի մարդկանց միմեանց ստորագրուելու գլխաւոր պատճառը:

Համաժողովին մասնակցում էին 1597 զիտնականներ, որոնցից 995 հոգի ֆրանսիացի էին, 157 Աւստրիացի, 102 Գերմանացի, 53 Բելգիացի, 35 ուրիշ եւ այլն:

Զուիցերիայի տեխնիքական ընկերութեանց համաժողովի նպատակն էր մերձաւորապէս միմեանց ծանօթանալն եւ նորագոյն գիտելիքի հաղորդելը:

Գրագիտութեան տարածումը ն. ֆրանսիայում սպարեան չիմացողների թիւն հետզհետէ պակասում է. 1895 թուականի նորակոչ զինուորներից 5,53% ոչ կարդալ եւ ոչ գրել գիտէին, մինչ այդ տոկոսն 1894-ին 5,74 էր, իսկ 1893 6,43:

Այս վիճակից շատ անելի քարեքախտ է Գերմանիային, ուր դեռ 1891—92-ին սպարեան չիմացողների տոկոսն էր 0,45. իսկ միջին եւ հարաւային Գերմանիայում անելի պակաս, այնէ՝ 0,01%: Այսուամենայնիւ ֆրանսիան յառաջադիմում է, մանաւանդ եթէ աչքի առաջ ունենանք, որ 1890 թուին սպարեան չիմացողների տոկոսն այնտեղ 8,44 տոկոս էր:

Ռուսաստանում գրագիտութեան տարածումը պատկերացնում է լուսաւորութեան պաշտօնէութեան կազմած «ժողովրդական կրթութեան քարտէս», որ այս տարի Նիժնի Նովգորոդի հանդիսում ի ցոյց էր տրուած:

Համաձայն այս քարտի Ռուսիայում երկու երկիր կայ միայն, ուր 100 բնակչի վրայ 6 աշակերտ է գալիս, այդ երջանիկ երկրներն են ֆինլանդիան եւ լիթւանիան: Կուրլանդիան, Էստլանդիան եւ Խորհմը 100 բնակչի դիմաց 4—5 աշակերտ ունին, քացի դրանից եւ Եստրալանդի ու Սարատովի նահանգներն: Բուն ուսական նահանգներից Պետերբուրգինը, Մոսկովինը, Տվերինը, Սմոլենսկինը, Կալուգայինը, Տուլինը, Օրեոլինը, Վլադիմիրինը, Ռեւազանինը եւ Տամբովինը 100 բնակչի դիմաց 3—4 աշակերտ ունեն: Ռուսիոյ միւս մասերն անելի սեւ գոյներով են հանդէս գալիս. այսպէս Ռյաւի շրջանում 100 բնակչի վրայ մի աղջիկ աշակերտ անգամ չի գալիս:

Քրիստոնէութիւնը ծափոնում ծափոնում կան 231 բողոքական քա-

րոգիչներ եւ 225 ամուրի քարոզչուհի, 139 քարոզչական կայարաններ, 426 համայնքներ: 1895 թուին բողոքական են մկրտուել 2516 հոգի. բոլոր բողոքականների թիւն է 38,710: Քարոզչութեան աշակերտների թիւն է 295, տեղացի բահանայից 290, չրժնոնադրուած օգնական պատուիրներինը 519: Քրիստոնէից ժողոված նուիրատուութեան քանակն է 68,000 ուրբու չափ:

Ռուսական առաքելութիւնը միայն երկու քարոգիչ ունի, 22,576 հաւատացեալ, իսկ կաթոլիկականն ունի 92 քարոգիչ, չրհաշուելով մայրապետները ու եղբայրները, 80 կայան, 250 համայնք եւ 50,302 հետեւող:

ԾՃՄԱՐՈՒԹԻՒՆԸ հրաշագործ ֆրանց Շլատտերի մասին. — Բողոքական եկեղեցական թերթերից մէկը առաջ է բերում իւր ականատես թղթակցի նկարագիրն այս «Դոր Մերսիկայի փրկիչ» մասին: Շլատտերը կաթոլիկ էր եւ Կոլորադոյի մայրաքաղաքում կօշկակարութիւն էր անում. մի օր նրա գլխին փշեց, որ ինքը ցաւագար մարդկութեան բժշկ է ուղարկուած: Այս մըտքով դիմեց նա դէպի Կալիֆօրնիա: ուր յաջողութիւն չը գտնելով յետ դարձաւ. վերադարձին նրան քանդը դրին իւր տարօրինակ րնթացքի համար, քայց շուտով արձակեցին եւ նա եկաւ Ալբուքերքա: Մի քաղաքացու տանն իջաւ եւ լուր հանեց, որ նրա մօր կոյր աչքերը բժշկել է, որ մինչեւ այսօր էլ կոյր է: Այս համբաւի շնորհիւ ահագին քաղմութիւն էր դիմում նրա մօտ, ոոոնց նա յայտնում էր՝ թէ ինքը քրիստոնէ է: Թղթակից պատուիրն ինքն անձամբ հարցուփորձել է նրան եւ վկայում է, որ նա իրեն քրիստոնէ անուանում: Դէնվէր քաղաքում մեծ եղաւ Շլատտերի փառքը, նա այստեղ օրհնութեան թաշկինակներ էր քաժանում, որի առեւտուրն այնքան մեծացաւ եւ առիթ տուաւ խարդախութիւնների, որ տեղական իշխանութիւնն արգելեց:

Շլատտերն այդ տեղ ծանօթանալով դիմեց դէպի անապատ եւ ամայի տեղերն եւ այժմ անյայտ է՝ թէ ուր է:

Նրա բժշկութեանց մասին ասում են որ ճշմարիտ են, ոմանք պնդում են, որ բժշկութեանը կրկին հիւանդացել են, երբ սկսել են չը հաւատալ եւլն: Նրա դաւանած սկզբունքներն յայտնի եւ որոշ չեն, երբեմն ինքն իրեն քրիստոնէ անուանում, մերթ Մ. գիրքն զովաքանում էր եւ մերթ արհա-

մարհում: Բրիտոսին մի օր փրկել է և բժշկել էր հոգակում: միս օրը մարդ: մի այլ ժամանակ երկրորդ Բուրդա ելն: Յամենայն դէպքս այժմ դժուար է նրա մասին ճշմարտութիւնը լսել նոր Միքսիքայում: ուր քաղմութիւ առասպելներ են հիսուել նրա անունով: հասարկէն այդ մարդը խելագարուած մոռնուման էր:

Մոնաքոյի խաղաղանի հաշիւը: Բիշ մարդ կայ որ Մանոքայի խաղաղանի անունը լսած չը լինի: այդ փոքրիկ իշխանութիւնն կենդրոն է նորագոյն քաղաքակրթութեան ամենայն կրքերի եւ յանգանքների: Ամենայն տարի այնտեղ իւրեանց կարողութիւնը տանու են տալիս հարիւրատը մարդիկ եւ ապա յուսահատութիւնից անձնական լինում: Դառարանի հաշուից երեւում է, որ այս տարի զուտ արդիւնք է տուել 13 միլիոն ֆրանկ: Ամբողջ արդիւնքն 50 միլիոն է եղել: սակայն դրանից ծախսուել են իշխանին տալիք հարկի եւ քաղաքի զուարճութիւնների համար մեծ գումարներ:

Այս ծախքերի մէջ հետաքրքրական է եւ այժման ֆրանսիայի համար որոշիչ այն հանգամանքը, որ մեծ գումար է նշանակած ֆարիգու թերթերին իբրեւ կաշառ խաղաղանի շուքը կատարուածների մասին լռելու: այսպէս «Փիգարոն» այդ բանի համար ամսական 3000 ֆրանկ է ստանում: իսկ միւս թերթերն աւելի պակաս: կան ամսական 250 ֆրանկ ստացողներ եւս:

Բարձր կրթութեան համար մատական տոկոսը Գերմանիայի մէջ ըստ դաւանութեան ց: Գերմանական կայսերութեան մէջ 10,000 քնակչի վրայ 50 բարձրագոյն կրթութեան ուսանող է գալիս: Բողոքական 10,000 քնակչի վրայ գալիս է 55 ուսանող, 10,000 կաթոլիկին 32, իսկ 10,000 հրէին 333:

Գերմանական 6 մեծ տէրութիւնների մէջ հետեւեալ յարաբերութիւնները կան: Բաւարիայում 10,000 կաթոլիկի վրայ գալիս է 42 ուսանող, 10,000 բողոքականների վրայ 67, 10,000 հրէին 370: Փրուսիայում 10,000 կաթոլիկի վրայ 27 ուսանող է հաշուում 10,000 բողոքականին 50, իսկ 10,000 հրէին 333: Վիւրտեմբերգում յարաբերութիւններն հետեւեալներն են: 53 կաթոլիկ, 93 բողոքական, 590 հրեայ ուսանող ամէն մի 10,000 քնակչին: Բադենում հետեւեալ յարաբերութիւններն են: 41, 86, 417: Հեսսէնում: 50, 67, 333: Սաքսոնիայում 23,

40, 357: Ահա թէ ինչո՞ւ գերմանական գիտութիւնը, գրականութիւնն եւ մանաւանդ մամուլը աւելի հրէական է քան տեւտոնական:

ԱԶԳԱՅԻՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐ

Ահա լրացաւ երկրորդ տարին այն օրուանից, երբ Սասնոյ ահաբեկի կոտորածի լուրն աշխարհ գորգեցրեց, բայց ինչ շահեցաւ արդեօք խեղճ հայ ժողովուրդն այդ գորգիւնից: Պատմութեան մէջ անլուր և չը տեսնուած գործեր կատարուեցան այս երկու տարուան ընթացքում: Բրիտոնեայ պետութիւնները Սասնոյ կոտորածն ստուգեցին: պարտք համարեցին այդպիսի դաղանութիւնների գէժ բողոքելու և առիթ եղան հայ ազգի ջնջման ըսկիցը դնելուն: Վեց հարիւր տարի հայը կրել էր թուրքի լուծը և արեան մէջ թաթաւելով պահպանել իւր ոգորմելի գոյութիւնը: ըստրկութեան մէջ ապրելով արժանացել էր նա վերջապէս որոշ հաւատարմութեան հռչակի և վարում էր ստրկի կեանք, յանկարծ այդ հաւատարմութիւնը կասկածի տակ ընկաւ առանց հայի մեղքի և նա տուեց հարիւր հազարաւոր զոհերով:

Բրիտոնեայ աշխարհի բոլոր ջանքերը ծնեցին մեռեալ բարենորոգումներ, որ սկսուեցան տմարդի կոտորածներով և վերջանում են ահա երկրի ամայանալով: Այս երկու տարուան ընթացքում շատ խօսուեցաւ և գրուեցաւ հայոց մասին, բայց իսկական ճշմարտութիւնը երևան չեղաւ:

Հայկական խնդրի վերջին ծագմանից մինչև մեր օրերը այդ խնդրին մի շատ մծալի անձնաւորութիւն հետեւեալն ասաց:

«Հայերին մեղադրում են որ նրանք ապրտամբ են, որ նրանք յեղափոխական շարժումներ են գործում, որ նրանք գործիք են այլ ազգերի, բայց այդ ամէնն ևս սխալ է. հայ-

կական խնդիրը յարուցել է ինքը տաճիկն եւ այժմ կամենում է արեան մէջ խնդրել հային եւ նրա խնդիրը:

Մի կողմը թողնելով այն՝ որ ամենայն ճշուամբ ընդգիծութիւն է յառաջ բերում ամենայն հալածանք ապստամբութիւն է ծնեցնում պատմական փաստ է՝ որ 1878 ին տաճիկն ինքն ստեղծեց հայկական խնդիրը: Երբ Բեռլինի վեհաժողովում պիտի վճռուէր արեւելեան քրիստոնէից վիճակը՝ հայ եպիսկոպոսներ գնացին Եւրոպա՝ ամենուրեք հայցեցին ազատութիւն հայերի համար եւ տաճիկ կառավարութիւնը չարգելեց այդ շարժումը՝ նա թող տուաւ որ իւր հպատակ եպիսկոպոսներ ըողորձեն իւր դէմ՝ հայոց պատրիարքը հարկւրաւոր քառերից քաղկացած ըողորձներ հեռագրէ Կ. Պոլսից առ իւր պատուիրակներն: Ոչ այս չափ միայն՝ երբ այդ ըողորձաւոր պատուիրակները յետ դարձան Կ. Պոլիս՝ նրանց հարցնող անգամ չեղաւ թէ ուր էին գնացել և ի՞նչ էին արել: Հաստատ պատմական իրողութիւն է՝ որ սուլթանը դժգոհ այդ փորձից՝ մեծ վեցիւրին պատասխանատուութեան կանչեց, որ պատասխանեց՝ «Վեհափառ Տէր» այն ժամանակ պէտք էր մեզ, որ հայերն էլ ազատութիւն ուզէին, որպէս զի խանգարէինք բոլորների ազատութեան, իսկ այժմ ով է մեզ ստիպողը բարենորոգումներ մտցնելու, եթէ հարկ լինի հայկական խնդիրը վերացնելու, այդ մեզ համար շատ դիւրին է՝ միշտ խոստանալ բարենորոգում և երբեք չըկատարել:

Այժմ ինչպէս երևում է եկել է ջրնջման շրջանը և պէտք է խոստովանել որ տաճիկը մեծ ճարտարութեամբ լրացնում է իւր ծրագիրը, մինչ եւրոպայի քրիստոնէայք միմեանց են վերադրում հայկական խնդրի ծագեցնելը: Հայոց խնդիրը ոչ մի եւրոպական պետութեան խնդիր չէ, նորան ծնել է տաճիկը...: Այս ծանրակշիռ փաստաբանութիւնը հերքում է այն սովորական մեղադրանքները որ բարդուում են մի կողմից հայոց, միւս կողմից եւրոպայի ազգերից մանաւանդ Անգլիացւոց դէմ: Զրիստոնէից կոտորածի պատասխանը Միջին դարերում անշուշտ խաչակրաց արշաւանք կը լինէր, իսկ այժմ այժմ սուլթանը Կ. Պոլսի կոտորածի երկրորդ օրն պարգև է ստանում Եւրոպայից...:

Մի Արևելագետ եւրոպացի ճիշդ նկատում է այս առթիւ թէ ի՞նչ կանէր միացեալ իսլամութիւնը, եթէ երկրիս մի անկիւնում այն խայտառակութեան ենթարկուէր իսլամութիւնը, որպիսի խայտառակութեան

ենթարկուում է այսօր քրիստոնէութիւնը Հայաստանում: Միթէ յակամայից պիտի խոստովանենք որ իսլամն աւելի բարոյական զօրութիւն ունի, քան ներկայ քրիստոնէութիւնը:

Քաւ և մի լիցի: Հայերս հաւատացող ժողովուրդ ենք և երբ ամենայն օր աղօթելով ասում ենք. «եղիցի՛ն կամք քո», գիտենք որ ՆՈՐԱ կամքը բարի է և բարի էլ կը լինի:

Բայց «մինչև ցերե Ծէր» այս է մեր մարդկային անհամբերութեան արտայայտութիւնը, որ երկու տարի է ի վեր արիւն արտասուքով կրկնում ենք: 1895-ին կոտորածներին այժմ յաջորդում են 1896-ի աւելի սոսկալի կոտորածները, արդէն իսկ սկսուել է երկրորդ կոտորածը, որ անհամար զոհեր է տարել Կ. Պոլսում Ակնում Կեսարիայում և Վանում ամենայն օր նոր նոր կոտորածների լուրեր են ստացուում իսկ մեր աչքերի առաջ մեռնում են տնանկ և հալածական գաղթականները...:

Երկիրը քարուքանդ, ժողովուրդը մորթուած և ցիր ու ցան, եկեղեցիք այրուած և վանքերը կործանուած, քահանայք ու առաջնորդք սպանուած, պատրիարքն աքսորական և Սուրմակն անգամ գլորուած, ի՞նչէ արդեօք սրտ վերջը, Տէրն ինքնին միայն գիտէ և սուրբ է Նորա կամքը. իսկ մենք համոզուած ենք, որ մեղ հետ եղող ճշմարտութիւնը պիտի փրկէ մեզ:

ԵԿԵՂԵՑԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ.

ՄԱՅՐ ԱԹՈՒ.

ԳԱՂՏՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱԿԱՆ Ա. Ն. ՄԱՍՈՒՈՎԻ ԵՒ ԻՇԵԱՆ Է. Է ՈՒՅՈՄՄՍՈՒ ԱՅՏԵԼՈՒԹԻՒՆԸ.

Ըմնոյս 14-ին՝ շաբաթ օրը Վեհափառ Հայրապետը հեռագիր ստացաւ օտար դաւանութեանց վարչութեան տեսուչ գաղտնի խորհրդական պ. Ա. Ն. Մոստովից, որ արդէն ժամանել է Թիֆլիզ և յոյս ունի երեքշաբթի կամ չորեքշաբթի ներկայանալ Նորին սուրբ Օծութեան Էջմիածնում: Նոյն օրն հեռագիր ստացաւ և Վրաստանի ու Իմերէթի առաջնորդ բարձր սրբազան Գեորգ արքեպիսկոպոսից, որ բարձրաստիճան հիւրերն այցելութեան գալով Նորին Սրբալուծեան, միասին գնացել են ի տես վանքի մայր եկեղեցու, Ներսիսեան հոգևոր դպրանոցին և փակուած Գայիանեան ու Յովնանեան դպրոցներին. ապա սրբազան առաջնորդը փոխ այցելութեան գնալով կիւրակէ օրուան ճաշի է հրաւիրել Պետերբուրգից ժամանած հիւրերին, որոնց սեղանակից պիտի լինին վարչական բարձրաստիճան անձինք և անուանի կիւրակէ Պարոն Մոստովն և իշխան Ուխտումսկին կիւրակէ գիշեր Թիֆլիզից ուղևորուելով երկուշաբթի երեկոյեան հասնում են Երևան, ուր ընդ առաջ էր ուղարկուած Վեհափառ Վաթուղիկոսի կողմից Գեր. Վարապետ եպիսկոպոսը:

Երեքշաբթի ժամը 10-ին Երևանից ելնելով՝ Ս. Էջմիածին հասան ժամը 11-ին: Դրսի դարպասի առաջ Վեհափառ Վաթուկիկոսի կողմից ողջունեցին հիւրերին Գեր. Գրիգոր սրբազան և բարձր. Նահապետ վարդապետը, որոնց ուղեկցութեամբ մտան նոքա Մայր Տաճարն և ծովագ. խոնարհելով համբուրեցին Էջման սեղանն, Վեհարանի արտաքին դահլիճում՝ ամբողջ եպիսկոպոսական դասը ի միասին ընդունեցին հիւրերին, որոնք ապա ծաղկեայ այվանն անցնելով՝ Նորին Օծութեան աջն առան: Առաջին տեսութիւնը մօտ մի ժամ տեւեց, ապա հիւրերը ցանկացան դիտել վանքն ու ձեմարանը:

Վեհարանից իջնելով՝ պ. Մոստոլովը ցանկացաւ Գերապ. Երեմիա սրբազանին այցելել, որովհետեւ մայրաքաղաքում թագադրութեան միջոցին խոստացած էր նրան Ս. Էջմիածնում այցելել: Կարճատեւ այցելութիւնից յետոյ հիւրերը դիտեցին Ներսիսեան լիճը, նոր թանգարանը, ս. Գայիանէի վանքը, անտառն և ապա գնացին ձեմարան:

Ձեմարանի բակում հիւրերին ընդունեցին տեսուչն ու իւր օգնականն և առաջնորդեցին դէպի հաղիսարան, որի մուտքի առաջ ուսուցիչները ժողովուած էին: Մի առ մի ուսուցչաց հետ ծանօթանալուց յետոյ մտան դահլիճն և սկսան աշակերտներին ուսուցնել հարցումփորձ անել, առանձնապէս տաճկահայ և պարսկահայ աշակերտներին էին դիմում: որոնց պատասխաններից և գոհ մնացին: Աշակերտներն երդեցին «Տէր պահան» քառաձայն: Ժողովուելով խորհրդարան աւելի ևս մօտիկից ծանօթացան ուսուցչաց հետ, ապա դիտեցին մատենադարանն և դասարանները մտնելով՝ կրկին սկսան հարցումփորձ անել: Գասարաններից ելնելով՝ դիտեցին ննջարանն և գոհութիւն արտայայտելով հեռացան:

Ժամը 2-ին վեհարանում հանդիսաւոր նախաճաշ էր պատրաստուած, որին ներկայ էին սինօղական հարք և եպիսկոպոսական դասը:

Նախաճաշի ժամանակ նորին Վեհափառութեան առանձին սեղանին սպասաւորում էր Կորիւն արեղան, իսկ Նահապետ և Աշոտ վարդապետները յոտնկայս սպասում էին Վեհափառի հրամաններին: Վեհափառ Հայրապետը բաժակ առնելով՝ առաջարկեց ՆՈՅԻՆ ՄԵԾՈՒԹԵԱՆՅԹ ԹԱՎԱՒՈՐ ԿԱՅՍԵՐ ԵՒ ԿԱՅՍՐՈՒՀՈՒՆ կենացն, ապա գաղտնի խորհրդական պ. Մոստոլովը խմեց ամենայն Հայոց Հայրապետի կենացը: Բարձր. Սուրբիս սրբազանը պ. Մոստոլովի կենացը. Գեր. Սարգիս սրբազանը իշխան Աւստոմակու կենացն և ապա կրկին պ. Մոստոլովը սեղանակից ս. հարց կենացը:

Նախաճաշից յետոյ պ. Մոստոլովն ու իշխան Աւստոմակին բաւական ժամանակ հանգստանալուց յետոյ հրաժեշտ տուին խոստանալով միւս օրը վերադառնալ և շարունակել բանակցութիւնն:

Յաջորդ օրն Երևանում Գերապետիւ փոխանորդին Տ. Ներսէս սրբազանին, այցելելուց յետոյ, պ. Մոստոլովն և իշխան Աւստոմակին հարեանցի ծանօթացել էին թեմական դպրոցին, ուր դասերը դեռ չէին սկսուած:

Կէս օրից յետոյ ժամը 2-ին հիւրերը կրկին ժամանեցին Ս. Էջմիածին և անմիջապէս ընդունուե-

լով Նորին Վեհափառութիւնից, լսեցին Նորին Օծութեան բոլոր բացադրութիւններն և կարծիքները կարեւոր խնդիրների մասին: Բացի երկրորդական խնդիրներից բանակցութիւններ տեղի ունեցան երկու շաբաթ կարեւոր խնդիրների մասին, Նորին Վեհափառութեան տուած բացատրութիւններն այս առթիւ պարզեցին խնդիրներն և պ. Մոստոլովը խոստացաւ Նորին Վեհափառութեան հայեացքներն ու ցանկութիւններն հասցնել ուր հարկն է:

Անկնդրութիւնն աւարտուելուց յետոյ հիւրերն այցելեցին սինօղի շէնքը, տեսան թանգարանը և մասանց խորանը, համբուրեցին ջերմեանդութեամբ ս. Գրիգոր Լուսաւորչի աջն և դարձան Վեհարան, ուր թէյ վայելելուց յետոյ Նորին Վեհափառութեան օրհնութիւնն առին և ուղեւորուեցան Երևան:

ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Ամսոյս վերջին կրկին բացուեցաւ տաճկահայ գաղթականութեան հոսանքը դէպի Արսւ, Սարիղամիշ, Իգդիր և Պարսկաստանի վրայով դէպի Հին Նախիջևան: Սեպտեմբերի կիսիցն սկսած մեծ գաղթականութիւն եկաւ դէպի Երևանի նահանգն Արձեշից և Վանից, որի բնակիչներից հարիւրաւոր անձինք միանալով ուսաց հիւպատոսի կարաւանին՝ եկան Ս. Էջմիածին:

Գաղթականների անընդհատ հոսանքը դեռ չէ վերջացել, սեպտեմբերի կիսիցն սկսած Ս. Էջմիածինը պատսպարել է օրական 500—600 գաղթական, որոնք միշտ տեղի տալով նորեկներին, ցրուում են դէպի կենդրոնական քաղաքներն ու հայրենի գիւղերը: Առանձին գովութեան արժանի են հայ աղքատ գիւղացիք, որ երկար ժամանակով խնամում են բաղմամբիւ ընտանիքներ: Գաղթականները անդի պակասութեան պատճառով ենթակայ են զանազան հիւանդութեանց, մանաւանդ ճարակում է նորանց մէջ տիֆը: Վեհափառ Հայրապետի հրամանով վանքի գիւղի միջի տունը, նախկին տղայոց դպրոցը, փոխարկուել է հիւանդանոցի, ուր տանեակ հիւանդներ են խնամուում ձեմարանի բժշկի ձեռքով: Գաղթականների մի մասն ևս վանքի գոմանոցում է, որոնց վրայ հոգածութիւն ունեն ձեմարանի սարկաւազ աշակերտները:

Գ. ՃԵՄԱՐԱՆ.

Աշակերտաց ընդունելութիւնն արդէն աւարտուել է ձեմարանում, այս տարի աշակերտաց թիւն 200-ից անց է և դեռ շատերը բաղխում են ձեմարանի դռները:

Մանկավարժութեան դասընթացն այս տարի պիտի վերսկսուի կրկին նախկին չափով. արդէն իսկ հրաւիրուած է մեր միակ մանկավարժ պ. Ս. Մանդինանցը, որ հոկտեմբերից կը սկսէ իւր դասախօսութիւնները:

ՏՊԱՐԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՒՈՅ.

Մայր Աթոռիս տպարանի գրաշարանոցը, որ մի ամիս առաջ փակուած էր, կրկին բացուեցաւ ամսոյս 23-ին: Պ. Վ. Աբովեանը հաստատուեցաւ պատասխանատու անձնաւորութիւն տպագրական մասի:

Ս. Էջմիածնի օրացոյցն արդէն լոյս է տեսել և շուտով ի վաճառ կը հանուի:

Տպարանական ժողովի անդամ շնորհ. Ղուկաս սարկաւազը Առաքել պատմագրի աշխատութեան երրորդ հրատարակութեան առթիւ խնդրեց և ստացաւ թղթաւորութիւն Աւհարառ Կաթուղիկոսից Առաքել վարդապետի գերեզմանի վրայ մի վայելուչ դամբարան կառուցանելու համար ժողովարարութիւն անելու: Արդէն իսկ միաբանութեան անդամներ ժեջ հանգանակուած է յիսուն ուսուցչափ գումար, եթէ Ս. Էջմիածնից բացակայ միաբաններն ևս նպաստել ցանկանան այդ դամբարանի շինութեան, կարող է մի վայելուչ շիրիմ կառուցուել թշուառ ժամանակների ողբերգակ պատմագրի գերեզմանի վրայ:

Ռ Ո Ւ Ս Ա Ն Ա Յ Ք.

ԲԵՍԱՐԱԲԻՈՅ ԹԵՄ.

Խրիմու ս. Խաչ վանքի վանահայր Գերապ. Խորէն եպիսկոպոս Ստեփանէն հայրապետական հրամանով թողնելով վանահայրութեան պաշտօնը, ժամանել է Ս. Էջմիածին:

Նոր-Նախիջևանի ս. Խաչ վանքի վանահայր Արժ. Եփրեմ վարդապետն հրաժարական է տուել իւր պաշտօնից:

Տ Ա Ճ Կ Ա Հ Ա Յ Ք

Կ. Պոլսի կոտորածից յետոյ բռնի կերպով մօտ 20:00) հայ արքայութիւն և դուրս են արուել քաղաքից. ինչպէս հետզհետէ տեղեկութիւններ են ստացուում, գաւառները քշուած հայերը մորթուել են ճանապարհներին:

Արդէն իսկ ապացուցուած փաստ է այժմ, որ Կ. Պոլսի յեղափոխութիւնն և Օսմանեան բանկի վերայ յարձակումն ամիսներ առաջ պատրաստել է տաճկաց ոստիկանութիւնը, Թէ ինչպէս է Եւթղի պալատը այս խողը խաղացել, մանրամասն կերպիւ նկարագրել է «Ֆրանկֆուրտեր Ցայտունգը»:

Պատրիարքական տեղապահ կարգուած Բարդուղիմէոս եպիսկոպոսը հրաժարական է տուել, ինչպէս հաղորդում են լրագիրներն:

Տաճկաստանի գաւառներից փախստական եկողները այնպիսի սարսափներ են պատմում, որ պատմութեան մէջ իրենց նմանը չունին: Ռուսիային մերձաւոր գաւառներում սովի և հիւանդութեան երկիւղներ կան:

Վ Ա Ռ Ե Ր Ա Գ Ր Ե Ր

1895 աղէտալի տարին անցաւ, քայց այդ աղէտների սոսկալի հետեւանքները դեռ չարունակուում են: Այդ սեւ տարին պէտք է գոնէ մի սեւ յիշատակարան եւս ունենայ. ահա այդ սեւ յիշատակարանի նիւթերն են, որ «Արարատը» պարտատու է հրատարակել իբրեւ բերան հայաստանեայց եկեղեցւոյ, որպէս զի գոնէ պատմութեան մէջ անմահանան այն նահատակները, որ իրենց արիւնը չկընայեցին Զրիստոսի անուան համար: Յիշատակն արդարոց օրհնութեամբ եղիցի:

Դ.

ՄՇԻՑ ՌԻՂԱՐԳՈՒԾ ՏԵՂԵԿԱԳԻՑ ԲԱՂՈՒԾՔ.

Չէի համարձակեր, սոյն այս տեղեկագրութեան կամ լաւ ևս է ըսել բաթարեւութեան տխուր պաշտօնը կատարել և նորանոր վշտեր յաւելուլ Չեր հազար ու մէկ վշտերով ծանրաբեռնեալ վիրաւոր ու փափուկ սրտին վրայ, այլ այժմիկ գիտնալով թէ անշուշտ հասած են Չեղ այդ բիւրաւոր ազգայնոց տխուր նահատակութեան գոյժերն, ուստի հարկ անհրաժեշտ դատեցի այդ արկածեալներու մասին ստոյգ և ըստ կարի մանրամասն տեղեկութիւններ հաղորդել:

Տեղեկագրութեան սկիզբը, որպէս յայտնի է, համառօտիւ անցած եմ այն կուսակալութեանց վերայէն, յորս բնակեալ Հայք թէև անկասկած զոհ եղած են անգութ բարբարոսութեան սրածուծեանց, այլ սակայն մեղմէ բաւական հեռու լինելով կարելի է մանրամասն տեղեկութիւններ ստանալ. իսկ Կարնոյ, Բաղշոյ, Տիգրանակերտի և Խարբերդի կուսակալութեանց Հայոց վրայ, որք սահմանակից են Տարօնոյ և Վենճի, ըստ կարի յաջողեցանք աւելի մանրամասն և ստոյգ տեղեկութիւններ ձեռք բերել հոս և հոն յատուկ մեր կողմէն զրկուած տեղեկաբերներու և թէ, ըստ սովորութեան, աշնան կողմի Խարբերդ և Տիգրանակերտ, ոչխար վաճառելու համար գնացող և քրդաց հետ վերադարձող ծանօթ հայերու և դրացի քիւրդերու միջոցաւ:

Սկսինք ուրեմն մի առ մի թուել այն կուսակալութիւններ, որոց մէջ բնակեալ թշուառ հայեր զոհ եղան իսլամ բարբարոսութեան անգութ սրածութեանց:

Ա. Հալէպի կուսակալութեան մէջ.

1 Հալէպ. 2 Անթաքիա իր չորս մեծ գիւղերով. 3 Գիլիս. 4 Պիրեճեկ. 5 Նիզիպ իր Մեղար գիւղով. 6 Մարաշ իր գիւղերով. 7 Այնթապ իր գիւղերով. 8 Ուրֆա իր կարմուշ, Հովակ, Պօզուլայ և Պուճաղ մեծ գիւղերով. 9 Ճիպին-Գիւղ մերձ Հոռմկլայի, ասոնք մեծաւ մասամբ սրէ անցուած և կողոպտուած են:

Բ. Ադանայի կուսակալութեան մէջ.

1, Հաճին շրջականերով սրէ անցուած և կողոպտուած:

Գ. Կեսարիա իր Թալաշ և Էվէրէկ աւաններով և շրջականերով սրէ անցուած և կողոպտուած:

Դ. Սերաստիա իր շրջականերով, Կիւրիւն, Տիվրիկ, Զարա, Հապին Կարահիսար իր Թամկարայ և Ավշար Օվայ աւաններով և շրջականերով, Եւդոկիա, Ամասիա և Մարսուան իրենց շրջականերով սրէ անցուած և կողոպտուած:

Ե. Տրապիզոն իր շրջականերով և Սամսոն կտրուած և կողոպտուած:

Զ. Կարին սրէ անցուած և կողոպտուած, Կարնոյ դաշտ կողոպտուած և տեղ տեղ մարդասպանութիւնք եղած, Բաբերդ իր շրջականերով սրէ անցուած և կողոպտուած. Հասան—Գալէի Ս. Աստուածածնի վանք կողոպտուած և այրուած. միաբաններ սրէ անցուած և վանահայր Տիմոթէոս վարդապետ սպանուած և այրուած, Բասեն կողոպտուած և տեղ տեղ մարդասպանութիւններ եղած, Խնուս իւր գիւղ-

դերով կողոպտուած և տեղ տեղ սրէ անցուած։ Գերջան իւր գիւղերով կողոպտուած սրէ անցուած և մնացեալն Առաջնորդական փոխանորդ Ներսէս վարդապետի հետ ի միասին բռնի մահմեդական ըրած։

Երգնկա իւր գիւղերով սրէ անցուած և կողոպտուած։ Բեամախ իւր գիւղերով կողոպտուած և սրէ անցուած։

Աեղի տեղ տեղ կողոպտուած և մարդասպանութիւններ եղած։

Է. Խարբերդի միայն Մէզրէ ըսուած թաղն ազատուած միւս թաղերն ամբողջ և բողոքական ազգայնոց նշանաւոր Գօլէճն ուսանողներով ի միասին սրէ անցուած։ կողոպտուած և այրուած։ Ասոր Սինամուր, Հիւսենիկ, Հաբուսին, Բէսերիկ, Մորենիկ, Հողամբ, և Իզմէ աւաններն և բաղմահայ գիւղերն առ հասարակ սոսկալի տեսարաններով սրէ անցուած։ կողոպտուած և տուններն այրուած։

Բալու քաղաք խժոժական արարուածներով ընկուած և կողոպտուած։ նոյնպէս իր շրջակայք գտնուած Կուլուշքեր, Եարմա, Եէնիքէջ, Հապ-հապ, Ժէթ, Խօշմաթ, Սօղանլու, Մեղրէ, Նըխրի, Թըրքան, Լախան, Նըճարան, Սարուխամիշ, Վարդենիս, Գարուաչմազ և ինչ գիւղեր սրէ անցուած։ կողոպտուած և այրուած։

Խարբերդի և Բալուիսրէ անցուած բոլոր գիւղերու թիւը 93 է։ սակայն ամենու անունները չկրցանք իմանալ տակաւին։

Խարբերդի և Բալուի վերոյիշեալ գիւղօրէից պանեղանալներու դիակներ, թաղող չգտնուելուն պատճառաւ ցարդ հողի երես մնացած են ի կեր թռչնոց և դաղանաց։

Բարբերդի կոտորածը ահաւելի եղած է։ Ասոր Սօղանլու գիւղի կոտորածի ժամանակ, տեսնուել են հայ մանկամարդ կանայք բռնաբարուած սպանուած և կանացի համեստութեան հակառակ մերկ և արիւնաթաթաղ վիճակի մէջ ձգուած և իրենց դիակն իմանալներ ոմանք գլխէն, ոմանք բազկէն և ոմանք ալ սրունքէն կտրուած և մեռած։ ոմանք ալ տակաւին ողջ փակուած իրենց անշնչացեալ մօր սանձ կուրծքին, կը ծծեն եղեր նոցա արիւնաներկ և ցամքած ստիկը մերթ ընդ մերթ աղիողորմ ճիւղեր արձակելով։

Այս և ասոր նման ուրիշ վայրագ և քստմենի խժոժութիւններէն ազատուելու համար, բարբերդի բաղմաթիւ կանայք ևս իրենց մանկիկներ գրկած՝ Բարբերդի քովէն հոսող ճորոխ գետի մէջ կը ձգեն զիրենք և ջրամոյն կը լինին։ Այս ամէնը մեզ պատմեցին Խարբերդ քրդաց հետ ոչխար վաճառելու գնացող և վերադարձող հայեր, որք ականատես եղած են այս սոսկալի տեսարաններուն։

Նաև Կապան մատէն, Արաբկեր, Աին, Զարսանձագ, Զմէկաձագ, Մալաթիա, Պեհեսնի, Հասան Մանսուր և Արիաման քաղաքներ և աւաններ իրենց շրջականերով սրէ անցուած և կողոպտուած։

Ը. Տիգրանակերտի քաղաք սրէ անցուած, կողոպտուած և տներն ու խանութներն այրուած։

Կառավարութիւն տեսնելով որ քրիստոնեայք ստուար թիւ մը կը կազմեն Տիգրանակերտի պարսպին մէջ, ուստի օր առաջ Տիգրանակերտի շրջակայք գտնուած և մըլ անցի Աշիթէթ ըսուած համի-տիէ հեծելազնդին պատկանող ցեղը, որ արաբական տարազ կը կրէ և որ 3—4000-ի կը հասնի բե-րել կուտայ քաղաքը և որոշեալ օրը հրաման կը

դրուի։ Այս քիւրդեր՝ Բաղցած գայլերու վոհմակի մը պէս, իրենց առուտուրին հետ զբաղող միամիտ և անդէն հայերու վրայ կը յարձակին խանութներու մէջ, և կսկսի սոսկալի ջարդը։ արդէն քաղաքը պարսպապատ է, փախչելու հնար ու ճար չկայ, վեց օր շարունակ քաղաքը պաշարման մէջ կը դրուի։ որով քիւրդեր կը կոտորեն թէ խանութներու և թէ տներու մէջ գտնուած բոլոր հայերն ու քրիստոնեաներն, և միւս հասարակ քրդերն ալ կը կողոպտեն և կայրեն տուններն ու խանութներն։ Տիգրանակերտն այսպէս ընչեւէ յետոյ, կանցնեն քաղաքին կից, յայնկոյս Տիգրիսի գտնուած Խըթըրպըշ աւան, ասոր բնակիչք յուսահատ դիմադրութենէ մը վերջ կապաստանին իրենց քար ու կիր եկեղեցին և պատուհաններէն զիրենք կը պաշտպանեն։ սակայն քիւրդեր վերջապէս կը յաջողեն եկեղեցւոյ տանեաց վրայ բարձրանալ և տանիքը ծակելով յարտ ու կազեաղի լեցնել ներս և կրակ տալ, որով մէջ գտնուածներն ամբողջ կայրին, յետոյ կը մտնեն տուներ, հոն գտնուածներն կին, տղայ, աղջիկ, զամէնն ալ ահաւելի տեսարաններով կսպանեն, տուներ կը կողոպտեն և այրելով կը հեռանան։

Տիգրանակերտն ու Խըթըրպըշ այսպէս ամա-յացնելէ վերջ, այդ վայրերնի գաղանք կը ցրուին Տիգրանակերտի լայնածաւալ դաշտը, որ ընդհարապէս ներքին դաշտ կանուանուի, և անորինակ խրժ-դրժութիւններով և բարբարոսութեամբ կը ընջեն ամբողջ հայերն, կառուանգեն նոցա լաւ լաւ աղջկունք և կանայք, կը կողոպտեն նոցա բոլոր ինչքն ու ստացուածք և հրոյ ճարակ կընեն անոնց տուններ ու բնակարաններն աւերակաց կոյտ մը դարձնելով զայնս։ Եւ եթէ տեղ տեղ ազատուողներ ևս եղած են, զանոնք ևս քահանայիւք և եկեղեցիներով մէկ-տեղ բռնի իսլամ ըրած են, այնպէս որ Տիգրանակերտի այդ ընդարձակ աշխարհի մէջ քրիստոնեայ մը չէ մնացեր։

Ներքին դաշտի կոտորուած և այրուած գիւղերն ասոնք են, զորս հաւաստի աղբիւրներէ լսած և տեղեկացած եմ։

1 Պաշլա. 2 Բընեաթ. 3 Հիւսէյնան. 4 Ասլոյ. 5 Մերալեան. 6 Զըռք. 7 Դուրէշան. 8 Խըզըլհասար. 9 Սալքան. 10 Հաճիճան. 11 Խօճան. 12 Կունտէճանոյ. 13 Պալաւալայ. 14 Տէրք. 15 Խօշմաթ. 16 Ալեպլիկ. 17 Թըրպէսըփի. 18 Հեւեն. 19 Ազլա. 20 Պըլպըշ. 21 Խալիան. 22 պաշպէօյիւք. 23 Ֆէրան. 24 Զերէ. 25 Հաշտար. 26 Զընէն. 27 Հալտայ. 28 Դըմհօք. 29 Փարհանտ. 3 Պամէյտան. 31 Տերուն. 32 Հասամտալու. 33 Տասնայ. 34 Փայեաթի. 35 Զօր. 36 Պաշմըթ. 37 Հաճի-էրքէշ. 38 Միսուր. 39 Կարթուլայ. 40 Կունտէ-աշոյ. 41 Բօռիթ. 42 Պերէխաշան. 43 Ալտին. 44 Թախը. 45 Պատըքանէքէշ. 46 Թէշմեն. 47 Զաքոյ. 48 Ալօտենայ. 49 Պաշքէջ. 50 Սօրքան. 51, 2աթալ. 52, Կըրհապաթ. 53, Փօրիշան. 54, Թըրքէ. 55, Հէրէֆէքան. 56, Պօշմթ. 57 Բէրք. 58 Լիւք. 59 Կունտըք. 60 Վէրտատութի. 61 Պահըզըլ. 62 Ներքին Տա-նութ. 63 Աշքըսթըք. 64 Պաշտարի. 65 Խօյին. 66 Սինուն. 67 Էլմէգին. 68 Իօհան. 69 Կըրէ-սիրան. 70 Զըրճըլ. 71 Պիլէյտըր. 72 Բազո-րութ. 73 Բարըլ. 74 Վերին Բէֆէրճու. 75 Ներ-քին Բէֆէրճու. 76 Բերի. 77 Փասօրկ. 78 Մէ-ցենան. 79 Թըլմըրճ. 80 Հըլխամկ. 81 Զօխ. 82 Բրայ. 83 Զվահէլ. 84 Զօմանկ. 85 Բօ-

խան. 86 Տըմարիկ. 87 Մէլձըն. 88 Փալօնեկ.
89 ՀըզՏըզ. 90 Ճֆան. 91 Սէհէրտան. 92 Կօ-
լէմասեան. 93 Բըրզանձէ Ժօրին. 94 Բըրզանձէ
Ժէրին. 95 Մըլըֆան. 96 Մամլայ. 97 Ճըզնի.
98 Սըլզեկ. 99 Բառնըձ. 100 Կրէհասան. 101
Բէմեր. 102 Հըրֆաս. 103 Բաճըֆթ 104 Ալհօթ.
105 Խօրեն. 106 Հըզնամեր. 107 Թըրերեկ. 108
Տաբի. 109 Ճէնէսքէր. 110 Հօփ. 111 Տառուա-
ղէք. 112 Չըմզարի. 113 Խնդուք. 114 Սալանաս.
115 Թըլէքեղ. 116 Այնքըր. 117 Փէքէնտ. 118
Առանձ. 119 Հազոյ.

Լճէի աւանը իր Սառնիս և Օփուժ երկու
մեծ գիւղերով 7 քահանայիւրք և եկեղեցեօք բռնի
խալամ ըրած և թլփատած են. Իսկ Լճէի հետե-
կալ գիւղերն՝ որք են, Մալախթայ, Գուճէ, Աղ-
քան, Այնթաղ, Հըմշըմ և Հարպախըն, սրէ կան-
ցունեն, կը կողոպտեն և կայրեն.

Լճէի մօտ գտնուող Մակաբայեցւոց վանք իր
մէջ շրջականերէն եկած ապաստանած 2000 է աւե-
լի մարդիկներով սրէ կանցնեն. վանհայր Տ. Վա-
հան քահանայն կ'սպանեն և վանքը կը կողոպտեն
և կայրեն.

Նաև ասոր մօտիկ եղող Ասորուց Ս. Աստուա-
ծածին անուն վանքը սրէ կանցնեն և կը կողոպտեն.
Ներքին դաշտին պատկանեալ հետեկալ գիւ-
ղերն ևս Ճըրնօխի, Փիրաման, Կըրէսալաթ, Խնձի-
քան, Բըֆըրձին, Տարսըլ, Պաշնէլ, Հայտարեքան,
Մարան, Կուլամիրայ, Հէրալ, Պայեկ, Հոտնով,
Հըհլըման, Հէխան, Թըրձըլ, Դաստըլայն և Տա-
տալ, սրէ անցուցած, կողոպտած և այրած են.

Նաև Հայնէ աւան իւր Տըսնէ, Քարաղեկ,
Ճուճայ և Սարտէլ գիւղերով սրէ անցուցած և կո-
ղոպտած են. Տիարէքերի կուսակալութեան են-
թարկեալ հետեկալ գաւառներն ևս, որք են.

Սէվէրէկ, Արզնի իր բարձրահայեաց Ս. Աստ-
ուածածին վանքով Եկել, Ջերմուկ, Չըբուշ և Ագել
աւաններն ևս սրէ անցուցած և կողոպտած ու
այրուած են. Նոյնպէս Մարտին քաղաքը իր կաթո-
լիկ քրիստոնեաներով ջարդած և կողոպտած են.

Բ. Բաղշոյ կուսակալութիւն.

Բաղէշ քաղաքը սրէ անցուած և կողոպտուած
իր շրջակայ գաւառներով և գիւղերով, որոց անուն-
ներն են.

1 Խուլթիկ. 2 Մուճկօնես, 3 Կէշնօք. 4 Կետր.
5 Պաս. 6 Ոստին. 7 Ծղկամ. 8 Վանեկ. 9 Սասեկ.
10 Հէն. 11 Սափ. 12 Անդ. 13 Տօփ. 14 Տաշտօփ.
15 Որձակ. 16 Սագ. 17 Նել. 18 Կարփ. 19 Խուճն.
20 Կուլթ. 21 Խարդէթ. 22 Խարթ. 23 Չըլգան.
24 Սընտեան. 25 Գոմք. 26 Մեղրէ. 27 Փապշէն.
28 Պօր. 29 Կամախ. 30 Չուար. 31 Խախրէզ. 32
Ալամէք. 33 Զրհոր. 34 Համիրամ. 35 Փարխանդ.
36 Ամբ. 37 Կորվու. 38 Խմելջուր. 39 Վերին
Մարգորդ. 40 Ներքին Մարգորդ. 41 Հօրմիդ. 42
Յարգօղ. 43 Հարգափ. 44 Խնձորգեն. 45 Խուխ.
46 Փրիուս. 47 Խուլեկ. 48 Չամաշտին. 49 Ագրոկ.
50 Մատնախանք. 51 Չորգօնք. 52 Ծղակ. 53 Չեր-
սօնք. 54 Թեղուտ. 55 Աղաղ. 56 Տափա վանք.
57 Մեծք. 58 Կոշտեան. 59 Սոխուրդ. 60 Չըրզք.
61 Կծուակ. 62 Ծաղկէ. 63 Կամուրջ. 64 Խարապշե-
հեր 65 Սփուճոր. 66 Նաղեկ. 67 Կարփ. 68 Բուրդ.
69 Մգակ. 70 Որձենք. 71 Կղել. 72 Մերիթաղ.
73 Հաւուլթաղ. 74 Խուր. 75 Վերին Ասպնջեր.

76 Ներքին Ասպնջեր. 77 Կնձու. 78 Մցու. 79 Քա-
շաղ. 80 Մեծձոր. 81 Մրցանք. 82 Բողնուտ. 83
Հէն. 84 Արփի. 85 Նեճ. 86 Կրխու. 87 Ալպերթ.
88 Փարուկան. 89 Երեսթաղ. 90 Օխնախ. 91
Չընէր. 92 Սասնուտ. 93 Բալքան. 94 Կօռուժ.
95 Հէքրանիշ. 96 Հէզ. 97 Սարիխաշ. 98 Խիար-
թան. 99 Ասնուտ. 100 Խարշիթ. 101 Ախքձոր.
102 Աւագ Թաղ.

Այս վերոյիշեալ գիւղերէն ոմանք սրէ անց-
ուած և կողոպտուած և ոմանք միայն կողոպ-
տուած. մեծ մաս մ'ալ բռնի յիսլամութիւն դարձ-
ուած քահանայիւրք և եկեղեցեօք.

Հիզանի քաղաքի գիւղեր կողոպտուած. սրէ
անցուած, աղջկունք և կանայք առեանդուած և
շատ մը ընտանիքներ բռնի մահմետական ըրած.
Եկեղեցիք աւերուած և սրբութիւնք ոտից կոխան
եղած. Ս. Խաչ և Գամաղիէլ վանուց վանահայրք
սոսկալի տանջանքներով և վանքերն կողոպտուած.

Սղերտ քաղաք անգլթաբար սրէ անցուած.
Խանութներ և տուններ կողոպտուած. կանայք և
աղջկունք առեանդուած. Առաջնորդարանի գրդ-
րոցի և եկեղեցւոյ դռներ խորտակուած կողոպ-
տուած. քահանայ, դասաւուս, առաջնորդի սպա-
սաւոր սպաննուած. առաջնորդական տեղապահ Տի-
մոթէոս վարդապետ Տիմրեկլեան մահամերձ վիրա-
ւորեալ և մնացեալք բռնի մահմետական ըրած և
այս ամէնը ամենալիրք և ամենալայրագ արարուած-
ներով.

Սղերդի էրուն նահիէի հետեկալ գիւղերն
որք են, Սարուս, Ավին, Ավալ, Նաբային, Սերմէթ.
Տէրիք, Կէնձէք, Սեղեակ, Չուճ, Պուխ, Մէղրէ
ևլն. սրէ անցուած. կանայք և աղջկունք առեանդու-
ած, մաս մը սար ու ձոր փախած և ցրտէն ու
անօթութենէն մեռած ևս մնացեալք և քահանայ-
իւրք և եկեղեցեօք բռնի մահմետական ըրած.

Սղերտի Շիրվան գաւառի հետեկալ գիւղերն
որք են Մարէն, Գուրենա, Կունդէհէզան, Կիլան,
Մինար ևլն. բոլորովին կողոպտուած. մեծ մասը
սրէ անցուած, կանայք և աղջկունք առեանդուած,
մաս մը ցրուած և ցուրտէն ու անօթութենէն մե-
ռած, և այլք բռնի իսլամ ըրած.

Սղերտի շրջակայ գիւղերն Խանքը, Սուլան,
Կըրէհրէնց, Տուսատըք, Մըղրէխալգ, Գանիսօրք,
Հըմտունայ, Գուշանայ, Վասըթ, Սելախար, Ներ-
քին Սուլան, վերին Սուլան. Չօփ, Մէղրէալլ,
Պաղիմն, Ներ, Աչքը, վեր, Աչքը, Ճինաղքէր,
Չէուք, Ներ, Տիլան, Վեր, Տիլան, Բլուր, Հա-
լէվի, Պինարին և Էզնամիր, այս գիւղեր կողոպ-
տուած, սրէ անցուած և մնացեալք բռնի մահմե-
տական ըրած.

Ի նախկին գաւառակ գտնուած գիւղերն. Կէ-
հօք, Թեխերի, Թափի, Հըտհըտք, Թըրպէսը, Չէր-
ֆաս, Ռաճապա, Պաճուտ, Մեղիքա, Ճելթիքա,
Խուլքը, Ռաշքը, Մերերիկ, Նաֆքը, Չընկովլէ,
Պիմեր, Նաշտար, Հէլմա, Պաշտըրամ, Մէքէշա,
Պնունեկ և Տիրա. այս գիւղերն ևս կողոպտուած,
սրէ անցուած և այրուած, մաս մ'ևս բռնի իս-
լամ ըրած են.

Կինձի պատկանեալք.

Ի Ճապաղջուր. Չէվլիկ, Մատրակ, Սևսօր,
Տարպասան, Սնակ և Տըք գիւղեր.

Կինձի շրջակայք. Կըրնօղ, Տիւլմալան, Վա-
լեր, Տեարիպօկ, Չմայնի և Բուփար գիւղեր.

Ի Պեղար գաւառակի. Պէշար, Բիդ, Կորչէն, Մորգարիկ, Անտիւ և Մղակ գիւղերը.

Այս գիւղերու մէջ տեղ տեղ սրածուծիւնք եղած, ամբողջ գիւղեր կողոպտուած, մնացեալ մեծ մասն բռնի իսլամ ըրած և եկեղեցիք մզկիթի վերածուած:

Ի Կինճ Ի Մանաշկուծ գաւառակի. Պօլլան, Խարապէ, Հասանպէկի ձոր, Պայրաման, Անկաք, Կորիկ, Բողի, Փարխու, Կծու, Ճալկնուտ գիւղեր ամբողջ կողոպտուած, ոչխարէ տաւարէ և սպորուստէ իսպառ զրկուած:

Ի Խուլը և Ի Խիան գաւառի. Կիղերվան, Ահաբօն, Ընձքար, Էյուպ, Կասքէ, Հողէք, Խրուճ, Թեղս, Հըվրըք, Թըլթըթ, Փասուր, Մաշտակ, Ընկուցնակ, Իշննձոր, Սէվիտ, Արտիօնք, Հեղին, Սաղաուն, Փառկայ, Արսըք, Կրէմօրի, Պահամայ, Ճուարայ, Պերմի, Բացի, Արխօն և Տանձ և Կրէխօխի:

Այս գիւղերն բոլորովին կողոպտուած և ամեն սպորուստի միջոցներէ զրկուած, տեղ տեղ մարդասպանութիւններ եղած և քանի գիւղեր վառուած. ասոնցմէ վեց գիւղ՝ որք են, Սաղտուն, Կառկայ, Արսըք, Կրէմօրի, Կրէխօխի և Պահամայ բոլորովին աւերակ և ժողովուրդք փախած այրեր ապաստանած են: Թէ այս վեց գիւղեր և թէ մնացեալներն որովհետև ապրուստէ զրկուած են և ուրիշ կողմ փախչելու ճար ու հնար չունին, անշուշտ այս ձեռն անօթութենէ ամբողջն ալ ստվամահ պիտի ըլլան, եթէ տեղէ մ'օգնութիւն չհասնի իրենց:

Ի Մուշ քաղաքի.

Մշոյ մէջ գտնուող ստորին կարգի իսլամք յանկարծակի յարձակելով շուկայի մէջ գտնուող հայոց վրայ, վեց մարդ սպանեցին և 30-է աւելի վիրաւորեցին. սակայն շորհիւ Անգլիական զեսպան Մըթըր Հէմբընի և Մշոյ արդի բարեսիրտ կառավարին կոտորածի առաջը շուտ առնուեցաւ:

Մշոյ վանքերէն Ս. Կարապետի և Ս. Յովհաննու վանից ոչխարներն յափշտակեցին տարան քիւրդեր, իսկ Մատնավանք բոլորովին աւերակ դարձուցին:

Ի Չուխուր գտնուած գիւղերէն Ապըլպուհար Հացիկ, Դփնիկ, Երիզակ, Դրմետ, Առնիստ, Վարդենիս, Ուշգամ, Առաղ, Արգավանք, Ալիգլբուն, Մկրագոմ, Քրդագոմ, Բըլից և Մուշաղչէն գիւղերն:

Դաշտի Գիւղերէն.

Զիարէթ, Սորգար, Մեղգի, Պաղլու, Բագու, Լայպիան, Հերկերտ, Գոմա, Ավրան, Խաշխաշտաղ, Խորեր, Տատրագոմ, Ծխայու և Տէրըք, գիւղերն կողոպտեցին և տեղ տեղ առեւանգութիւններ ըրին: Պուլանուխի գիւղերէն, Կոր, Խարապշար, Փիրան, Քաքարլու, Լաթար, Բլուր, Մերպար, Շէխաղուպ, Մէճերլու, Շէրվանէի, Համղաշէի, Խաղաղի, Բրգաշէն, Կողակ, Ագրակ, Խօշկելի:

Այս գիւղերու ոչխար տաւարներն յափշտակած և տեղ տեղ մարդասպանութիւններ ըրած, որոց կարգէն է Լըեցի Լեռն Էթ. Մագսուդեան ևն:

Պոլսեան պանդուխտներն անցեալ հոկտեմբեր ամսոյ սկիզբներ ի մայր եկեղեցին հաւաքուելով յուսահատաբար կորոշեն խմբովին ի Բ. Դուռ

գիմիլ և խնդրել որպէս զի կամ ծրագիրն վաւերացնեն և կամ իրենց գաւառացի եղբարց նման զիրենք ևս մահացնեն: Կայսերական կառավարութիւն խնդրոյն ուրիշ գոյն տալով՝ բացարձակ հրաման արձակեց իւր զինուորական զօրութեան և հարկաւոր պանդուխտներ ի սուր, ի հուր և ի բանտ փնտնել տուաւ: Եւ միւս կողմէն տեսնելով որ Եւրոպական թերթեր մեղադարտ հուշակած են զհայեր իրենց այդ ընթացքին մէջ և զինքը ջատագոված են, առկէ օգուտ քաղելով միւսոյն հրամանը գաւառներն ևս արձակեց և մինչ միամիտ խեղճ հայերն իրենց վաճառատանց և արուեստանոցներու մէջ կորաղէին, զօրքեր, համախաներ, աշերթներ և համայն մահմեդականութիւն զինուած, պատրաստուած յանկարծ պատեց պաշարեց զանոնք և անօրինակ խժոժութեամբ և սոսկալի արարուածներով ու տեսարաններով քնջեց, այրեց և ի մոխիր դարձուց և հոս ու հոն փախչողներ սւ աղատուողներն ալ բռնի իսլամ ընել տուաւ և ինքզինքը Եւրոպայի առջև արդարացնելու համար կեղծ շնորհակալեաց գրեր հրատարակեց թէ «ամէն տեղն ալ հայերն են որ տեղիք տուին այս խռովութեանց և տեղիք տուողներն ալ պատժուեցան ևն»:

Երկրաքարչ ցանկութեամբ տոգորուած մահմեդական կրօնն՝ որ հայու կեանքը բառնալն, անոր պատիւն արատաւորելն, անոր ինչքն ու ստացուածքը խլել յափշտակել և իւրացնել արդարութիւն կը համարի իւր մոլի և ապականեալ խնկարկուիւն և ի հանգերձեալն, ևս դարչելի վարձատրութիւններ կը խոստանայ անոր, այնպիսի չար գեցցում մը ներշնչած էր իւր պիղծ հետեւողաց, որք արգէն սոյն բարեգիպութեան կսպասէին, ուստի և չխնայեցին հազարաւոր պատուական երիտասարդներ ու մանուկներ ներկել ու թաւալել իւրեանց բոսորատիպ արեան ճապաղեաց մէջ. չխնայեցին գաւազանին վրայ յեցող անկար ծերունոյն, չխնայեցին անկողնի մէջ և թոնիրի շուրջ ձգուած կիսամեռ պառաւներուն. չխնայեցին յղի կանանց, հրապարակաւ նոցա որովայնը ձեղքելու և դազաններ անոնց վրայ արձակելու: Այս խժոժութիւնն ևս ի Բալու տեղի ունեցած է, Չխնայեցին մանկամարդ կանանց և մատաղ օրիորդաց, զանոնք իրենց դարչելի կրից խաղալիք ընելէ յետոյ և շատերն ալ բռնի իսլամական կրօնի մէջ ձուլելով, Սակայն եղան շատ մը ընտիր երիտասարդներ և մարդիկներ, պարկեշտասուն տիկնայք և աղջիկներ ալ, որք իրենց երկնային սուրբ կրօնն ու պատիւն անարատ ու անեղծ պահելու համար, յանձն առին ամէն կերպ տանջանք և նոյն սրութեան մէջ մեռան պսակելով Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցին նորանոր մարտիրոսօք և ընտրելագոյն նահատակօք:

Այս ընդհանուր կոտորածէն միայն զերծ մընացած է Տարօնոյ աշխարհն. Այսու ամենայնիւ, ամէն օր, ամէն վայրկեան նորանոր սպառնալիքներ և կոտորածի վտանգներ անպակաս են, և ամենաթեթեւ պատճառ մը բաւական է քիչ միջոցի մէջ Տարօնն ևս աւերակաց կոյտ մը դարձնելու, բայց ժողովուրդը ամէն մասամբ զգոյշ է և տեղիք չտար բնաւ:

Տեղ, կառավարութիւն, ինչպէս ամէն տեղէ, մեզմէ ևս շնորհակալեաց գրեր բռնի կերպով առնելու ջանից մէջ է: Մինչև ցարդ ընդդիմացած եմք և որոշած եմք չընդունել իրենց այդ առաջարկը, զի կը մտածեմք թէ ի՞նչ բանի համար

շնորհակալ լինիմք, այսչափ սրածուծեանց, աւարառութեանց, առեւանդութեանց, սրբապղծութեանց, բռնի կրօնափոխութեանց կամ ո՞ր մէկ չարեաց համար. այլ կը կասկածեմք թէ սորա չար հետեանքը միայն մեր անձի վրայ չկայանայ, այլ ընդհանուր լինի:

Աւերջապէս Տարօնոյ աշխարհն ևս խիստ վտանգաւոր դրից մէջ է, երկուստեք սուր և հուր կըսպառնայ իրեն, և յարաժամ կը տատանի ընդ մէջ կենաց և մահու:

Ժողովուրդն ակնապիշ և անհամբեր յուսոյ և լուսոյ կսպասէ և ոչինչ չերեւիր, և եթէ Աստուած մի արացցէ այս խնդիրն շատ երկարի, կամ մինչև դարուն երթայ առանց օգտակար վախճանի մը յանդելու, աներկբայ լինելու եմք թէ Տարօնոյ հոգեհանգիստն ևս պիտի կարդացուի ի լրումն հայութեան. . . . Ահա այս է մեր վիճակն ու դրութիւնը, կաղաչեմք, կը պաղատիմք արասուալից դիմօք, գթացէք այս մնացորդ փամբ ժողովրդեան վրայ և եթէ հնար է, մի խնայէք զայն այրող ու լափող բոցին ու կրակին վրայ կուց մի ջուր սրսկել: Իսկ եթէ հրդեհի առաջքը չառնուի, շատ չանցած Տարօնն ու մնացեալ հատ ու կոտորներն ևս զոհ պիտի լինին բռնութեան . . . :

1893 զեկտեմբեր 26:

Ի Տարօն—Մուշ:

ՊԱՐՍԿԱՆԱՅՔ.

«Արարատի» աշխատակից պ. Ս. Հայկունին կարգուեցաւ վեբիլ և տեսուչ ս. Թադէի առաքելոյ վանուց Մակուայ նահանգում և ուղևորուեցաւ իւր պաշտօնատեղին:

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆՔ.

ՔԱՂՈՒԱԾՔ Ի ԿՈՆԴԱԿԱՅՎԵՀԱՓԱՌ. ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ

Կոնդակ Եանուկ Սինօզին ս. Էջմիածնի թ. 1153, որով առաքի ի պահ ի գանձարանի Մայր Աթոռոյ տոմս մի հինգ հազար ռուբլւոյ 4 ⁰/₁₀ պետական ռենտայի սերիա 162, № 309, զոր նուիրեալն ժառանգք հանգուցեալ Գրիգորի Թումայեան Բագուեցոյ, վասն պահպանելոյ տոկոսիւք նորա որդեղիր մի ի Հոգեւոր Ժմմարանի ս. Աթոռոյս:

— Օրհնութեան յանուն Աւագ Տանուտեան Եղուարդայ գեղջ և չորից աւագանեաց տեղւոյն թ. 1154:

— Եանուկ Սինօզի ս. Էջմիածնի թ. 1160, որով կարգի Տ Ստեփան վարդապետն Շիրակունի վանահայր Անույ ի տեղի Տ. Հմայեակ վարդապետի Տ. Եարութիւնեան:

— Եանուկ նորին թ. 1161, որով Տ. Եովհաննէս վարդապետն կարգի ի պաշտօն ֓ոխանորդութեան Ալէքսանդրապօլու:

— Հաստատութեան Հոգաբարձութեան դպրոցին ս. Համբարձում եկեղեցւոյ Նոր Նախիջևանի թ. 1165.

— Օրհնութեան յանուն Գէորգոյ Բեան-դարեան Ալէքսանդրապօլցոյ թ. 1192:

— Օրհնութեան յանուն օր. Թուշիկի Տաբախեան, թ. 1238.

— Եանուկ Տ. Մեսրոպ վարդապետի Տ. Մովսիսեան որով հաստատուի ի պաշտօն տեսչի Հոգեւոր Դպրանոցին Հայոց Շուշւոյ թ. 1246.

— Եանուկ Տ. Եովհաննէս վարդապետի Շիրակունւոյ, որով կարգի ի պաշտօն ֓ոխանորդութեան վիճակին Հայոց Ալէքսանդրապօլու թ. 1250.

— Եանուկ Սարգսի Հայկունւոյ, որով կարգի ուսուցիչ Դպրեվանից ս. Թադէի վանից Մակուայ, տեսուչ դպրոցաց Հայոց շրջակայ գիւղօրէից և կառավարիչ կալուածոց վանից. թ. 1272.

— Հաստատութեան Հոգաբարձութեան միգասեան դպրոցի ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ Թեյաւ քաղաքի, թ. 1292.

— Եանուկ Տ. Եովհաննէս քահանայի Սարբեան Խարասուբազարի, որով շնորհի նմա պատիւ Աւագ քահանայութեան, թ. 1293.

— Եանուկ Տ. Ստեփան վարդապետի Շիրակունւոյ, որով կարգի ի պաշտօն վանահայրութեան ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ Անույ, թ. 1310.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ.

ԿՐՕՆԱԿԱՆ—ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ

1. ԱՆՄԵՂ Մահապարտը . . . Կ. Վ. . .	595
2. Առօթքի ոյժը . . . (Թարգմ.) . . . Ղ. Ս. . .	595
3. ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԶՐՈՆԴՈՆ	400

ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ—ՊԱՏՄԱԿԱՆ

4. Խաչի ներքոյ . . . Յ. Եովհաննիսեան . . .	405
5. Պարթեւնեքը Պարսկաստանում . . . Ն. Զ. . .	406

ՄԱՆՈՒԼԱԲԺԱԿԱՆ—ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

6. Ժողովրդական համալսարաններ	409
7. Մամես ընտանալը Պատկերներ Շիրակի գիւղական կեանքից. Ա.	410
8. ՄԱՆՐԱՆՈՒՐԶ	415

ԱԶԳԱՅԻՆ

Հայկական ինդիո	417
10. ԵԿԵՂԵՑԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅ	418
Մայր Աթոռ	
ՌՈՒՄԱՀԱՅԶ	
Բեսարաբիոյ թեմ.	
ՏԱԺԿԱՀԱՅԶ	
ՊԱՐՍԿԱՀԱՅԶ	

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆՔ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ
ԵԱԽԵԼՈՒԱԾ.

Ազաթանգեղոսի աղբիւրներից Գ. Տ. Մկրտչեան.
ՄԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ.
ԵԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ:

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ ԱՐԱՐԱՏԻ 1896 Թ. ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ.

ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍԻ ԱՂԲԻՒՐՆԵՐԻՑ

Մի քանի տարի է արդէն, որ առանձին ուշադրութիւնս դրաւ եւս Վարք—Սրբոց կամ Ճառնտիր կոչուած ձեռագրերը, Յաջողութեց ինձ Յ—Կ տարուայ ընթացքում ծայրէծայր բաղդատել գրանցից մասնաւորապէս երկուսը, ստուար և հաստափոր հատորներ, իւրաքանչիւր վկայաբանութեան կամ հատուածի համար բաղդատութեան ժամանակ աչքի առաջ ունենալով տպագիրը, եթէ կար, Իսկ տպագիրը չեղած դէպքում մանաւանդ երբ որ և է հատուած գլխովին նոր էր և ինձ անծանօթ՝ հարկ համարեցի այդպիսիների համար ուրիշ օրինակներ որոնել մեր մատենադարանի բաղմամբիւ հատորներում, հետզհետէ աչքից անցնելով վերջին ինն տարուայ ընթացքում 3000-ից աւելի ձեռագիր:

Իմ գլխաւոր նպատակս չէր անպատճառ նոր գրութիւններ երևան հանել, այլ ի մօտոյ ծանօթանալ անմիջական աղբիւրներից մեր հին մատենագրութեան հետ, կազմելու և ունենալու համար սեպհական կարծիք, անկախ գրքերից և դասագրքերից:

Խոստովանում եմ, որ եթէ իմ այդչափ թարթափումներս հէնց սկզբից կենդանացած լինէին մի որոշ շրջանի և կամ մատենագրի վրայ, թերևս ստանայի աւելի գրական հետեանքներ, և գիտութեան համար աւելի շօշափելի արդիւնք: Բայց իմ մէջ գերակշռեցին՝ նախապէս հին մատենագրութեան ամբողջութեան հետ ծանօթանալու բուն փափաղը և մասնաւորով զբաղուելուց առաջ ընդհանուրին վրայ մի թեթեւ հայեացք ձգելու հետաքրքրութիւնը:

Այժմ միայն՝ այդ աշակերտական ինքնակրթութեան շրջանից յետոյ՝ հնարաւոր է դառնում ինձ համար տալ հետզհետէ բանասէրներին ձեռք բերածիցս աւելի հետաքրքրական և կարևոր թուող հատուածները, որով յոյս ունիմ կհերքուին այն շատ անգամ նոյն իսկ բարեկամ բանասէրներից՝ դէպի մեզ ուղղուած կարծեմ անտեղի մեղադրութիւնները, որ իբր մենք էջմիածնում քանքարաթագոյցներ լինէինք:

Պէտք է նկատել սակայն և այն, որ անհնարին է ամենքին բաւարարութիւն տալ և այն լիովին, մանաւանդ երբ մի երկու տող նամակով խնդրում է այնպիսի գործ, որի համար առնուազն ամիսներով զբաղմունք է հարկաւոր, եթէ ոչ աւելին: Ինչ և իցէ, Անցնինք առաջիկայ վկայաբանութեանը:

* *

Ագաթանգեղոսի վրայ կատարուած ուսումնասիրութիւնները—Գուտշմիդ, Լազարդ, Սարգսեան, Տաշեան և ուրիշները—մեզ հասցրին որոշ գրական հետեանքների: Յունարէն Ագաթանգեղոսը անպայման թարգմանութիւն է հայերէնի: Ասորերէն բնագրի գոյութեան ենթադրութիւնը, որից թարգմանուած լինէր հայը, չափազանց կասկածելի է, անհիմն, առնուազն՝ չազացուցուած: Ուրեմն և մնում էր ընդունել միակ հաւանականը—Ագաթանգեղոսն համարել հինգերորդ դարու գրութիւն, երբ միայն հնարաւոր էր հայերէն գիրը գրել: Այդպէս էլ ընդունում են գիտնականներից շատերը, համարելով Ագաթանգեղոսն Ե-դ դարու կիսի կամ երկրորդ կիսի խըմբագրութիւն, ենթադրելով որ ամբողջ մասեր այժմեան Ագաթանգեղոսի կարող էին գոյութիւն ունենալ իբրև միմեանցից անկախ գրութիւններ, թարգմանական կամ բնագիր, որոնցից և խմբագրութեց Ագաթանգեղոսը: Բայց կան և հին կարծեաց վրայ պնդողներ, որոնք Ագաթանգեղոսն համարում են Գ-դ դարու գործ, ուրեմն օտար լեզուով գրուած, և Ե-դ դարու թարգմանութիւն:

Ներքեւում հրատարակուող վկայաբանութիւնը, մեր կարծիքով, դրապէս լուծում է այս խնդիրը, Աշխատինք ամենից առաջ ցոյց տալ այդ վկայաբանութեան և Ագաթանգեղոսի ներքին կապը:

ՎԿԱՅԱԼՈՒՄՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ
ԳՈՐԻՍՑ ԵՒ ՇՄՈՆԱՑ

ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ
Թ Գ Լ Ի Ս 4882

Եւ հրամայեաց դատաւորն, զի դարձեալ միւսան մայեաց կախել զնազամ կախեսցեն զնոսազմիոյ ոտանէն գլխի-մարկին զկապիծն երկաթի յոտն Շմոնայ եւ կրկնեցին զծոննն նորա իբրեւ գողտու, եւ արկին աւղ երկաթի ի ներքոյ ծնկին ի վերոյ կաթի ի ներքոյ ծնկին ի վերոյ զՇմոնա գլխի վայր զմիոյ ոտանէն, յորում արկին զկապիծն: Բայց զԳորիս տեսն զի հիւանդ էր եւ տկար մարմնով զնա

Է. Եւ յետ այսորիկ հրամայեաց կախել զնազալի վայր զմիոյ ոտանէն. զի մինչդեռ կայցէ գլխի վայր՝ ծնկնցն ի ներքոյ նորա աղբ եւ արքեւցէ գան սաստիկ քոք դաւարով: Եւ տանջեցն զնա տաւն այր ըստ հրամանի քան զկապիծն երկաթի: Եւ վերացուցին եւ կախեցին զՇմոնա գլխի վայր զմիոյ ոտանէն, յորում արկին զկապիծն: Բայց զԳորիս տեսն զի հիւանդ էր եւ տկար մարմնով զնա

ոչ կախեցին յայնմ ժամուսնու
նա աշխատէս կայր կա-
խեալ Շմոնա զմիոյ ոտա-
նէն յերկուց ժամուց մինչեւ
թինգ ժամս (տ. 528—544)

Եւ մինչդեռ կախեալ
կայր գլխի վայր աղաւթս մա-
տուցանէր եւ ասէր. Դու ես
երկրպագեալ... (տ. 548—559)

Դու, տէր, տո՛ւր ինձ
զաւրուութիւն համբերել
յայնմ ժամու փորձութեանցս,
քանզի դու միայն գիտես...
(տ. 569—571)

Բայց զամենայն, զոր ասաց
Շմոնա, ի գրի առնէր
դպրապետն հրամանաւ դա-
տաւորին, զի կայր առ նմա
մինչդեռ կախեալն
կայր: Եւ իբրեւ ետես դա-
տաւորն, եթէ ոչ լինի խոստ

դառնալոյ յուխտէն իւրմէ, հը-
րամայեաց դահմապետին
իջուցանել զՇմոնա ի կա-
խաղանէ անտի: (տ. 579
—586)

(Եւ արկին զկապիժն
երկաթի յոտն Շմոնայ եւ
կրկնեցին զծուռն կն. նորա
իբրեւ զուղտու, եւ արկին առ
երկաթի ի ներքոյ ծնկին ի վե-
րոյ քան զկապիժն երկաթի:) Իբրեւ
քարծեալ քերէին զՇմո-
նա — քանզի ոչ կարէր գնալ
յաջոյ ոտանէն, յուրում վա-
րեալ էր զուռն երկա-
թի, եւ մալեալ էին շիղթ
կրկնածի ծնկի նորա-
բայց Գորիա թէպէտ ոտիւք
իւրովք գնայր, սակայն երկու
զինուոր ունէին զնա մի յաջ-
մէ եւ մի ի ծախմէ, մի ի նե-
ղութեանց դատաստանի եւ
քանդին եւ միւսն վասն ծե-
րութեան — հրամայեաց
դատաւորն եւ ամիս կա-
ցուցին զնա առաջի նո-
րա: (տ. 404—414)

Թագաւորին եւ կայրն ա-
կախեալ աշխատէս ա-
ւուրս եւթն: (եր. 51)

Արդ մինչդեռ կայր
նա կախեալ սկսաւ խո-
սել ի կախաղանին այսպէս.
զոհանամ զքէն... (եր. 51)

Այլ տէր, տուր ինձ
զօրութիւն համբե-
րութիւն նեղութեանցս
ուց վտանգիս իմի, եւ
դորմեալ ինձ... (եր. 59)

Ը. Եւ մինչդեռ կայ-
րն կախեալ այնպէս,
խօսեցաւ զայս ամենայն.
եւ գրեցին ատենա-
կալ դպիքքն նշանա-
գրացն. զի առ ոչինչ հա-
մարեալ զկախաղանն եւ ոչ
զքրածեմ գանին գրեաց ինչ
զվիշտս. զի ջարդեալ էր
զամենայն մարմնան յոգո-
րածեմն առնել: Եւ այլ եւս
քաղում քան զայս խօսե-
ցաւ մինչդեռ կայր կախեալ.
եւ գրեցին եւ մատուցին
զայն առաջի Թագաւորին.
քանզի էր կախեալ զեւթն
օր: Եւ յետ այնր ետ հրա-
ման եւ իջուցին զնա
անտի: (եր. 70)

Ժ. Եւ ետ հրաման ար-
կանել կապիժն եր-
կաթի ի ծուռն կն. նո-
րա,

Եւ վարել ուռու-
ն ըստ ստուարս. եւ քառ-
նալ ի կախաղան մինչեւ
յօշեցան ծուռն կն. նորա
անդրէն: Եւ կաց կախեալ
զերիս աւուրս: Եւ յաւուրն

չորրորդի հրաման ետ
Թագաւորն եւ իջուցին զնա
ի կախաղանէն եւ ամիս
կացուցին զնա առա-
ջի նորա: (եր. 77)

Բաղդատուած այս հինգ հատուածները չեն
առնուած Ագաթանգեղոսի և ասորի վկայաբանու-
թեան զանազան մասերից ընտրովի, այլ
որոշ ուղղութեամբ՝ վերից վայր՝ մի-
մեանց յետևից առաջ են բերուած: Մէջ ընդ մէջ
բաց թողնելով, մասնաւորապէս Ագաթանգեղո-
սում, երկար հատուածներ (մեծ մասամբ աղօթ-
քի), Այս հանգամանքը առանձին ուժ է տալիս
բաղդատութեանը, հեռացնելով բոլորովին պա-
տահական նմանութեան հնարաւորութիւնը: Ընդ-
գծելով տառացի նմանութիւնները՝ իմաստի և
դարձուածների նմանութեան ու իրկութեանց վե-
րահասու լինելը թողնում եմ ընթերցողի ուշա-
դրութեանը:

Ո՞վ է փոխ առնողը՝ ասորի վկայաբանութեան
հայ թարգմանը թէ Ագաթանգեղոս: Այս հարցմանը
մի պատասխան միայն կարող է լինել — Ագաթանգե-
ղոս: Այս պատասխանը պատճառաբանել ինձ աւել-
ւորդ աշխատութիւն է թուում: Ասորին ինքն ըստ
ինքեան մեծ նշանակութիւն ունեցող մի ճշմարտա-
պատում վկայաբանութիւն է, երեւի չորրորդ դարու
գործ, թերեւս նոյն իսկ ականատեսի, զերծ հրաշա-
պատում զարդերից, պարզ, անպաճօճ, վեհ և
սրտաշարժ: Քրիստոնէութեան առաջին դարերին իսկ
որ արժանի մի վաւերագիր: Ագաթանգեղոսը մի
անվաւերագիր է, հիմնուած աւանդութեան վրայ,
պճնուած և ճոխացած հրաշքներով, մանրապա-
տում, քաջ հայկաբան աւելորդաբանութիւններով,
նպատակաւոր տեսիլներով և վարդապետութեամբ:
Հերքման անկարօտ անհաւանականութիւն է՝ թոյլ
տալ ենթադրել, իբր թէ համառօտաբան ասորի
վկայաբանութեան հայ թարգմանը կարող էր թեր-
թել լայնածաւալ Ագաթանգեղոսը, նրանից փոխ
առնելու համար իւր թարգմանութեան համար կա-
րելոր բառեր և ոճեր:

Մէջ բերուած բաղդատութիւններով չեն վեր-
ջանում Ագաթանգեղոսի փոխառութիւնները: Ուր
ասորին միայն սպառնալիք է և կարելի չարչա-
րանքների թուարկութիւն, Ագաթանգեղոսի մէջ այդ
դառնում է իրողութիւն, մանրամասն նկարա-
գրութեամբ, մեծամեծ և անհնարին չափադանցու-
թիւններով. ժամերը դառնում են օրեր, օրերը
տարիներ, Դնենք նորից մի քանի բաղդատութիւն:

ՎԿԱՅԱՄԱՆ.

ԱԳԱԹ.

Իբրեւ մտին երկրքեան եւ կացին առաջի դատաւորին՝ սկսաւ դատաւորն խօսել այս- պէս. Ասէ՛. Տեսաք մեր թա- գաւորք հրաման ետուռն	Իբրեւ եկն եմուտ ի խորան անդր եւ իբրեւ ընդ գինիս մտին, հրա- ման ետ թագաւորն Գրիգորի, զի պսակա եւ
---	---

ինձ այսպէս, զի զոհեալիք
պատկերիս այսմիկ եւ ար-
կանիցէք կնդրուկ ի վերայ
քաղնիս, որ եղեալ է առա-
ջի Ձեւս դից, զոր դուք իսկ
տեսանէք, եւ զի նուիրե-
ցայք առաջինորա գինի. եւ
որոշ արկանէ խոնկ եւ կնդրուկ
առաջի Ձեւս դից, ի վերայ
ատրագոյն կրակարանաց, որ
եռասցեն ի հուր, հրամայեալ է
կացուցանել զնա եւ ի վերայ
եռանդան բահուց ջեռուցե-
լոց ի սաստիկ բոց հրատի-
եւ քրովք հրամայեալ է
տանջել զձեզ, մինչ ծորիս-
ցին իջցեն ամենայն մարմինք
ծեր առաջի ձեր

եւ քերելով հրամայ-
եալ է քերել զձեզ, մին-
չեւ երեւեսցին թոքք ձեր:

եւ գոնդս կապարիս հը-
րամայեալ է ջեռուցա-
նել եւ զնել յանթս ձեր մին-
չեւ ծակեսցի փոր ձեր:

եւ հրամայեալ է դարձեալ
կախել զձեզ զքազկաց ձե-
րոց, մինչ ծեղքեսցին եւ քակ
տեսցին աւշք ձեր ի թիկանց
ձերոց:

եւ ի կապիծս երկա-
թիս հրամայեալ է ար-
կանել զմի ոտն ձեր եւ կա-
խել զձեզ զնոյն իսկ ոտանէ,
որ արկեալն իցէ ի կապիծս
երկաթիս:

եւ այլ դատաստանս մեծ եւ
դառինս հրամայեալ է ինձ դա-
տնել զձեզ, մինչեւ առնիցէք
զկամս թագաւորաց:
(տ. 137—138):

Այստեղ բաղդատութեան հատուածները բե-
րուած են Ագաթանգեղոսի զանազան տեղերից, յետ
ու առաջ, և նշանակութիւն են ստանում միմիայն
նախնիքաց բաղդատութեանց հիման վրայ, ցոյց
տալով երկու վկայարանութեանց մէջ չարչարանը-
ների ծրագրի մեծ նմանութիւնը:

Չարչարաններից յետոյ, յայտնի է որ, Լու-
սաւորիչը ձգուում է վիրաւր, Այդ էլ կայ ասորի
վկայարանութեան մէջ:

Թաւոստս ծառոց նուէրս
տարցի քաղնիս Անահ-
տականն պատկերին.
(էր. 39)

Փայտատ եւ քահ (43)

Եւ ... հրամայեալ ց
... զի արբցէ գան սաստիկ
բոք զաւարովք: Եւ տան-
ջեսցին զնա տանս այր.
(51)

Եւ ետ հրաման քե-
րել զկողս նորա երկաթի
քերջոք, մինչեւ ոռոգան ..
(75)

Եւ ետ հրաման երկաթի
պտտամբ հալել կապար
եւ ջերմ մինչեւ եր
իւրեւ զլուր, հոսել արկանել
զմարմնովն նորա (78):

Եւ ետ կապել զնա
ծեռս յետս .. եւ ետ կա-
խել զառաջեղս նորի ի
վերայ ողիւն նորա. (48)

Եւ ետ հրաման ար-
կանել կապիծս եր-
կաթիս ի ծունկս նորա
եւ վարել ուռնուս ստուարս
եւ քառնալ ի կախաղան.
(77)

ՎԿԱՅԱԲ.

Հրամայեալ ց դատա-

տորն դահմապետին ի ջո-
ցան եւ զնոսա ի կախաղանէն
եւ տանել արկանել ի գուր
մի խաւարային, որ
կոչի վիրաւր, (եւ հարկանել
զերկոսին ոտս նոցա ի
կոծեղ մինչեւ ցառաւաւտն:
Եւ իբրեւ լուսացաւ, արձա-

կեալ ց գոտս նոցա ի
կոծեղէն)*** Եւ տարաւ
արգել զնոսա ի գուրն խաւա-
րային, եւ ծեփեսցին զերդ եւ
զըռուն գքին, զի մի տեսցեն
լոյս զերիս աւուրս, ի
հրոտից ամենան եւ էր ամա-
ռըն. եւ թէ հացոք տա-
րաւ նոցա եւ ոչ ջոլը
արբին (299—311)

(***)

Այստեղ Ագաթանգեղոսը փոքր ինչ արդէն զի-
ջանում է: Հմնին և Գորիան երեք օր միայն մնացին
փակուած վիրապում, ուստի և կարող էին մնալ ծա-
րաւ և նոթի, մինչդեռ Լուսաւորիչ 13 տարի, ուստի
և անհրաժեշտ է դառնում օր աւուր մի նկանակ
պատրաստող այրին:

Սան և աւելի մանր նմանութիւններ, օրինակ.

Վ. Կ.

Իբրեւ լուսաւորաւորն յոյժ
զարմացաւ ընդ առաջի համ-
բերութիւն վկայիցն (285)

ԱԳԱԹ.

Հրաման տալով կա-
պել ոտիք եւ կապել
ծեռք եւ կապել պարա-
նոցաւ խաղացուցանել ըզ-
նա յԱյր. քառ գաւառ եւ
տալ զնա ի դղեակ բերդին
Արտաշատ քաղաքին, եւ ի-
ջոցան եւ ի վիրաւր
նեքքին, որ ահա հա-
րին էր խորոթեամբ,
մինչեւ անդէն մեռցի: Եւ
եղեւ նա յայնմ վիրաւրի
ամս երեք տասն
(80)

Եւ զայն ամս երեքտա-
սան որ եղեւ Գորիոր ի
բերդին բանդին. ի խոր
վիրաւրին, կիւրմն այ-
րի ... հրաման առեալ զի
աւուրն նկանակ
մի արարեալ պատ-
րաստական ընկե-
նու ի նեքքս ի խոր-
վիրաւրին. եւ այնու
կերակրեալ լինէր
նա ի հրամանէն Աստուծոյ
զայն ամս որ եղեւ անդ
(82)

— Եւ ետ հրաման բերել
զկոծեղս փայտից եւ առ-
նել ըստ ուղքի խոտցաց
ոտից նորա եւ զնել եւ
անդել ուժգին առաւիգը,
մինչեւ իջանէր արիւն ընդ
ծայրս ոտից մատանց նո-
րայ .. եւ հրամայեալ ց
եւ լուծին զնա յայն-
մանէ (71)

ԱԳԱԹ.

Սկսաւ հարցանել ցնա-
թէ զհարց կարացեր ծու-
թալ, տոկալ, տեւել, մաւլ
եւ հասանել մինչեւ ցայսօր
(49)

Եւ (մի) շիջաւնիցի Ժրագ
իմ, որ լուսաւորեցաւ եղով
աւծելոյ որդոյ քո (575)

Եւ մի լիցի պակասութիւն
ծիթոյ ի լապտերաց մերոց
եւ մի շիջի ին Ժրագ
գոռնք հաւատոց ուխտի
սրբութեան մերոց (91)

Վ. Կ.

Բայց Գործիս Թէպէտ ոտիւք
իւրովք գնայր, սակայն երկու
գինուոր ունէին զնա մի յաւ-
մէ եւ մի ի ծախմէ (407)

Դատաւորն ասէ. Ո՛չ զի եր-
կրորդն սէլիք առաջի իմ
զանուանս հաւատակցացն ծե-
րոց լոծաւ եմ եւ դստարեալ ես,
այլ զի զոհեցէք ըստ հրամա-
նի Թագաւորաց եւ ապրես-
ջիք ի մահուանէ սրոյ, որում
ալն ունիք դուք: (485—490)

Եւ առնեալ զմեզ ընդ եր-
կրորդացու քո (580)

Այսպիսի մանր նմանութեանց օրինակներ կա-
րելի էր գեռ շատ բերել, բայց կարծեմ մեր հիմ-
նական միտքը՝ այն է փոխառութեան խնդիրը՝ ա-
պացուցուած է արդէն իսկ առաջին օրինակներով:
Աւելի հետաքրքրական է որոնել փոխառութիւններ
Ագաթանգեղոսի մի ուրիշ մասում՝ Հռիփսիմեանց
պատմութեան մէջ, թէեւ ասորի վկաների և Հռիփ-
սիմեանց պատմութեան նիւթերը շատ աննման են:

Բնորոշ է Ագաթանգեղոսի արկղ բառի գոր-
ծածութիւնը դադարի նշանակութեամբ, երբ խո-
սում է Հռիփսիմեանց Թաղման մասին: Նոյն բառը
միւսնոյն առմամբ գործ է ածում և Կորիւն: Կո-
րիւնի և Ագաթանգեղոսի ներքին սերտ յարնչու-
թիւնը յայտնի է: Կորիւնի բոլոր բառերն և ասա-
ցուածները ցրուած են Ագաթանգեղոսի մէջ ծայրէ
ծայր—ամենայն հաւանականութեամբ նոյն ինքն
Կորիւնն է Ագաթանգեղոս անունն տակ ծածկուողը:

Արկղ բառը դադարի առմամբ գործ է ած-
ւում և մեր վկայաբանութեան մէջ:

Վ. Կ.

Եւ բերին ըագում խոռն-
կըս անուշուշուս եւ զը-
մուս եւ պատեցին ըզ-
մարմնսնոցա կտաւաւք եւ
եղին զնոսս

.. Բերէին իւրս անու-
շուշուս եւ խոռնկս ազ-
նիս եւ գոյնագոյն նարոտս
պատանաց. եւ կին Թա-
գաւորին եւ... մեծամեծացն
դստերք բերէին ծիրանիս...
եւ զկտաւսն փութով

կուտէին առ դուրս հնձա-
նին (442)

յարկեղի միոջ մեծի. եւ
զարկն տարան եղին ի
գերեզմանի միոջ, որ էր անդ
(616)

Եւ հրամայեաց մէն մի իւ-
րաքանչիւր արկղագործ
... տապան գործել. — բերին
զարկնսն արարեալ սրբո-
ցն. — զմեմի իւրաքանչիւր ի
սրբոցն յիւրաքանչիւր ար-
կեղղնէին (441—2)

Նոյն հատուածը Կորիւնի բաղդատութեամբ.

Վ. Կ.

ԿՈՐԻՒՆ,
1855, վեհետ.

Եւ քաղում մարդիկ ելին
ի խնդիր նոցա, քանզի լուսա-
ցաւ այնուհետեւ: Եւ ընդ ա-
ռաջին ժողովոցն, որ ելին,
էր զոռնստ Ծմոնս վկայի-
իւն արք եւ կանայք եւ ամ-
փոփեցին զմարմնսնոցա եւ
ժողովեցին զնոյն արեան նոցա
հոգաբարձութեամբ. եւ բերին
քաղում խոռնկս անու-
շուշուս եւ զմուս եւ պատե-
ցին զմարմնսնոցա կտաւաւք:
Եւ եղին զնոսս յարկեղի
միոջ մեծի. եւ զարկն
տարան եղին ի գերեզմանի
միոջ, որ էր անդ. եւ ասէին
ի վերայ նոցա սաղմոսս եւ
մղորայս (609—622)

Ջոր եւ առեալ վաղվա-
ղակի... հանդերձ աստուա-
ծասէր իշխանական միով,
որ անուանեալ կոչէր Դուս-
տըր, որ էր կին Վարդա-
նայ, զոր ի վերջոյն յիշե-
ցաք, եւ քաղում ամ-
բոնից սրբոց ժողովոց,
բարձեալ զստորն սաղմո-
սիւք եւ օրհնութեամբ եւ
հոգեւոր քարառով... եւ
անդ ի մարտիրոսական խո-
րանին յարկեղ սրբոցն,
հանդերձ անուշահոտ
խնկօք եղեալ եւ կնքեալ
քրիստոսադոցմ կնքովս,
եւ զօրինաւոր յիշատակն
ի վերայ կատարեալ, այնու-
հետեւ իւրաքանչիւր դառ-
նային (եր. 25)

Այս մանր և հեռաւոր նմանութիւնները, ո-
րոնք բոլորովին պատահական կարող են լինել, փո-
քրը ինչ նշանակութիւն են ստանում միմիայն Ագա-
թանգեղոսի և Կորիւնի ներքին կապը մի կողմից,
և միւս կողմից Ագաթանգեղոսի և ասորի վկայա-
բանութեան անժխտելի կապակցութիւնը ի նկատի
տի առնելով:

* *

Կորիւնն և Ագաթանգեղոս իմ կարծիքով միև-
նոյն անձնաւորութիւնն են: Ագաթանգեղոսի երկը
Թարգմանութիւն ընդունողներն էլ նման կարծիքի
են՝ Կորիւնին համարելով այդ երկասիրութեան Թարգ-
ման: * Բայց մենք տեսնեմք, որ Թարգմանութեան
մասին այլ ևս խօսք չէ կարող լինել, ես էլ հա-
մաձայն եմ այն արդէն ծանօթ վարկածին, որ Ա-

* Սոյն կարծիքն է նաեւ յայտնի հայագէտ Նորայր
Բիւզանդացին իւր Նոր աշխատութեան մէջ: Գործին վար-

գաթանգեղոսի մէջ պատահող հատուածները, քե-
րականական դարձուածները, բառերն ու ոճերն որ
նոյն և նման են Մաշթոցի վարքագրութեան լեզ-
ուն, ոչ թէ փոխառութիւններ են օտար գրողից,
այլ մի և նոյն հեղինակի գրչի արտագրութիւններ են:
Այստեղ մէջ կրեւրեմ այդպիսի բնորոշ նմանու-
թեան երկու նոր օրինակ:

—Այժմեան Կորիւնի մէջ կայ մի աղճատ ըն-
թերցուած. «Յայնժամ վաղվաղակի հրաման ա-
ռեալ ի թագաւորէն սկիզբն առնելոյ զխուժարուժ
կողմանն Մարաց—որք ոչ միայն վասն դիւական
սատանայակիր բարուցն ճիւղաղութեան, այլ և վա-
սըն խեցեցեկապոյն և խոշորագոյն լեզուին՝ դժուա-
րամտոյցք էին—առ ի յարգարել: Եւ զնոցա հա-
րուստ ամացն ծնունդս, առեալ պարզախօսս,
հռետորաբանս, կրթեալս, աստուածատուր իմաս-
տութեանն ծննուդս կացուցանէին» (եր. 12): 1
Աղճատուած բառերն ունին և մի ուրիշ ընթեր-
ցուած՝ հարանց ամացն: Մեր մատենադարանի
(Գ. Յ.) № 611 ձեռագիրը տալիս է ուղղագոյնը
այսպէս. «Եւ զնոցա հարանց ամոյն ծնունդս,
առեալ պարզախօսս, հռետորաբանս, կրթեալս, աս-
տուածատուր իմաստութեանն ծննուդս կացու-
ցանէին»: «Հարանցամոյն» յոգնականաձև կազմու-
թեան եզականաձևն ունի Ազաթանգեղոս. «վասն
հօրամոյն քաջութեանն Տրդատայ»: * Ազա-
թանգեղոսի հօրամոյն—ը լոկ արտագրութիւն
կամ փոխառութիւն չէ Կորիւնից, այլ միևնոյն հե-
ղինակի գրչի ծնունդ, որ մի ուրիշ դէպքում գործ
է ածել հարանց ամոյն բարդութիւնը: **

—Ծանօթ է Ազաթանգեղոսի մինչև վերջին
ժամանակներս լաւ չհասկացուած (և ձեռագրերում
աղճատուած) ըռոտաստակ բառը, որի յաջող
բացատրութիւնը տուեց Մառը իւր մի փոքրիկ ու-

ղապետ եւ նորին թարգմանութիւնը: Այդ երկասիրութեան
միայն առաջին 64 երեսը տեսած եմ, որ արդէն լոյս է տե-
սել մեր տպարանում, քայք չէ հրատարակուած: Երկասի-
րեան մնացած մասը չեմ տեսած: Տես եւ Դարագաշեանի
աւելի հիմնաւոր կարծիքը: Զնն. Հայ. Պատմ. Գ. 381:

1 Մէջ բերուած հատուածի կէտաղղուղիւնը իմ է,
տես նաեւ տպագիրը:

* Մոյն. քառի եւ նրա քարդութեանց մասին տես
Տաշեանի կարծիքը Ազաթան. առ Գէորգայ ասորի եպիս-
կոպոսի. եր. 64, ծն. 1891 Վինն. տես նաեւ Հայկ. Բառ-
հօրամոյն քառը:

** Հօրամոյն. քառը գործ է ածուած եւ Մակարայեց-
եց Գրքում (Բ. Մկ. Ժ. 10): Նորայր Բիւզանդացու կարծի-
քով Մակարայեցեց երեք գրքերը Կորիւնի թարգմանութիւնն
են:

սուժնասիրութեան մէջ: * Այդ բառը գտնուում է
և Կորիւնի մէջ, միայն բոլորովին անձանաչելի դար-
ձած. «Յանձն եղեալ երանելին [Մաշթոց] շնոր-
հացն Աստուծոյ՝ երթեալ իջանէր առոտստա-
նըն Գողթան, յառաջին դաստակերտն իւր»: Վե-
րեն յիշուած ձեռագիրը տալիս է ուղիղ ընթեր-
ցուածը՝ առոտստակն:

Կ Ո Ր Ի Ի Ն

Ա.Գ.Ա.Թ.Ա.Ն.Գ.Ե.Ղ.Ա.Ս

Յանձն եղեալ երանելին Հասնէր յառաջա-
շնորհացն Աստուծոյ եր- գոյն ի դաստակերտն
թեալիջանէր (յ) առո- իւր յըռոտաստակն
տըստակն Գողթան, յա- (տպ. յըռոտանտակն) յԱ-
ռաշին ղաստակեր- րարատեան գաւառին ի
տըն իւր (եր. 46): Վաղարշապատ քաղաքն,
ուստի նախ զառաջինն աս-
տուածաստո հրամանացն
(ինէր սկիզբն. (եր. 484)

Այնքեւ է, որ բառի աղճատումն առաջ է ե-
կել ն և Կ տառերի շփոթութիւնից: Այսպիսի շփո-
թութեան դէպքերը բաւական յաճախ են, մանա-
ւանդ ստորին երկաթագրում և խոշոր բոլորագրում:
Մենք կրաւականանալք աւելացնելով այստեղ այդպի-
սի շփոթութեան միայն մի օրինակ, խուսփելով եր-
կարութիւնից, Յակովկայ վկայաբանութեան ** մէջ
կայ այսպիսի մի ասացուած. «Ասէ թագաւորն, Մի
կար ի յամառութեանդ և առակոռէկ ընդդէմ
թագաւորութեանս իմոյ, զի մի մեռցիս» (տպ. եր.
111):

Մեզ համար նոր առակոռէկ բառը ամենայն
հաւանականութեամբ ծագում է առակ բառից և
գործ է գրուած հակառակի—խայտառակի
նշանակութեամբ: Մեր երկու ճառընտիրներն էլ՝ որ
անկախ են միմեանցից և տարբեր խմբերի ներկայա-
ցուցիչներ են, միանման ունին այդ ընթերցուածը,
միայն Ա-ը փոքր ինչ ուսմկաձև ուղղագրութեամբ՝
առայկոռէկ: Տպագիրը կոկեւ է ամբողջ ասա-
ցուածը. «Մի կար ի յամարութեանդ և հակա-
ռակ ընդդէմ թագաւորութեանս իմոյ»: Մեր երկա-
թագրերի. ընթերցուածը անշուշտ աւելի ուղիղ է և
նախնականը: Սոյն այս հաղուագիտ առակոռէկ
բառն է մեր կարծիքով և Ոսկեբերանի մէջ. «Ըն-

Н. Марш: Мнимое географическое название про-
мачах, въ Нормии Атабатеа, 1894.

** Վկայութիւն սրբոյն Յակովկայ թագաւորազին, որ
վկայեաց զանազան տանջանաւք ի Բիւզապատ քաղաքի ի
մէջ Խուժաստանի. (Ճառընտ. Ա եւ Բ, տես նաեւ տպագիրը
«Վարք եւ Վկայաբանութիւնք Սրբոց», հատ. Բ. 1874 Վենետ):

դէր բնաւ, յորժամ իշխանք զմեզ զգուեն ինչ չբարկանամք. զի չիշխեմք յայնմ սաստից, որ հաւասար և առաւել ևս կան առակոուկս (տպ. առակոուկս, ն=կ) մեր՝ քան զտրամուծիւն բարկութեան (նսկ. ՅՏ. ան. 3). Տես Հայկ. Բռ. «առակոուկս» կասկածելի բառը:

Այսպիսի կղզիացած բառերը շատ բնորոշ են հեղինակի անձնաւորութեան և լեզուի համար. Յայտնի է որ առոտ(ա)ստակ կամ ըռոտաստակ բառը մեկնեց Մառը վրացերէն հին բնագրի օգնութեամբ: Միւս կողմից մենք գիտենք, որ Կորիւնը վրաց կամ վրահայոց եպիսկոպոս էր: Իսկ իմ կարծիքով նաև՝ թերեւս վրացի կամ գոնէ վրահայ, Հատ տարօրինակ չպիտի թուի հայ մատենագրի վրացի ծագումը, ունինք դրա երկրորդ օրինակ Զաքարիա Սարկաւագին, որ Կորիւնի պէս հոգով և գրչով հայ էր: Յամենայն դէպս դժուար է ուրիշ տեսակ հասկանալ Կորիւնի իւր մասին ասածը. (խօսելով վրաց մասին) «յ որ ոց և իմ անարժանիս՝ եղեալ ի կարգ եպիսկոպոսութեան վիճակ» (եր. 16): Այս տեսակետով շատ հետաքրքրական է դառնում Խորենացու վկայութիւնը, թէ Ագաթանգեղոսը (ըստ մեզ՝ Կորիւն) գրեց և Վրաց Դարձի պատմութիւնը. «Զոր [չ'ունէ] համարձակիմք ասել՝ առաքելուհի եղեալ, քարոզեաց ի Կարլաց սկսեալ առ դրամք Ալանաց և Կասրից մինչև ի սահմանս Մասթթաց, որ պէս ուսուցանէ քեզ Ագաթանգեղոս»: Բ, ձգ, Այժման մեր Ագաթանգեղոսներում այդ մասը պակասում է. չկայ և յոյն թարգմանութեան մէջ: Սակայն այս հանգամանքը բաւական չէ Խորենացու ասածը հերքելու համար, Հայ և Վիր եկեղեցիների միջև եղած կրօնական բուռն վեճերի ժամանակ կարող էր այդ մասը Ագաթանգեղոսից դուրս ձգուած լինել: Մեր ձեռքն հասած Ագաթ-ի ձեռագրերն էլ բաւարար չափով ուսումնասիրուած չեն: Ամենայն հաւանականութեամբ Կորիւնին են ոչ միայն Մաշթոցի (և Ս. Պարթևի) վարքը, Հայոց դարձի պատմութիւնը (=Ագաթանգեղոս), այլ և Վրաց դարձի պատմութիւնը: Այս վարկածի համար կարևոր էր Թաքայշուրու [Такайшур] հրատարակած Վրաց Դարձի Պատմութեան համեմատական ուսումնասիրութիւնը, տեսնելու համար թէ այդ գրուածքը չունի՞ արդեօք որ և է կապ Ագաթ-ի և Կորիւնի հետ: Մառը այդ գրուածքումն է գրածում առոտաստակ բառը և այդ հիման վրայ է տալիս իւր յաջող բացատրութիւնը: *

* Թաքայշուրու հրատարակութիւնից ինձ ծանօթ են միայն հատուածներ, Խախանովի յօդուածից. Источники по введению Христианства в Грузию, А. С. Хаханова.

—Այսպիսի մի կղզիացած բառ ունի և Ագաթանգեղոս, որը կարելի է ճիշտ մեկնել միմիայն վրացերէնով կամ վրահայ բարբառով: Ագաթանգեղոսն ասում է խողակիրպ Տրդատի մասին. «Նա և պատկեր երեսացն դիմացն շրջեալ էր ի պատկեր և ի կնճիթ գոճանացն յեղեգան բնակելոցն» (եր. 425): Հայկազեան Բառգիրքը գրում է կոճանք և մեկնում է «լինելն իբրև զկոճ կամ մասն կոշտացեալ» գնելով միակ վկայութիւն Ագ-ի այս հատուածը: Մինչդեռ ամբողջ ասացուածից շատ պարզ է, որ գոճ-գոճանք նշանակում է խող. —շրջեալ էր ի պատկեր և ի կնճիթ գոճանացն (=խողից) յեղեգան բնակելոց: Յայտնի է վրահայոց և վրացիների գոճի բառը, որ նշանակում է խոճկոր:

խոճ-կոր, = խոճ-պոճ-կոր
կոր = կոր-նի* * * ջարդ

Անցնինք մեր վկայարանութեանը:

Սրա թարգմանութեան ժամանակը անշուշտ կանուխ է Ագաթանգեղոսից, հաւանականաբար նաև Կորիւնից (Վարք Մաշթոցի): Վերջինիս գրութեան ժամանակը ընդունուած է գնել Վարդանանց պատերազմից առաջ, քառասնական թուերի միջավայրում: Սակայն այդ հազիւ թէ հնարաւոր է, աչքի առաջ ունենալով, որ Վահան Ամատունու մահուան ակնարկութիւն կամ լաւ ևս մութ յիշատակութիւն կայ Կորիւնի մէջ: * Իսկ Վահան Ամատունին՝ Վարդանանց պատերազմից յետոյ Պարսկաստան պքսոր քշուածներին էր և մեռաւ հայրենիք վերադառնալուց յետոյ, ուրեմն ոչ առաջ 465 թուից: **

Նոյնը պէտք է ասել և Ագաթանգեղոսի գրութեան ժամանակի համար: *** Բացի այս՝ ներքևում հրատարակուող՝ վկայարանութիւնից Ագաթանգեղոսն ունեցել է և ուրիշ աղբիւրներ, որոնցով զբաղուիլը մեր այս յօդուածի ծրագրից դուրս է: Այսչափը միայն կարևոր է ասել անցողակի, որ

Древности Восточная, Труды Вост. Комм. Имп. Моск. Арх. Общ. томъ I, Москва, 1893.

* Իսկ քառասնամյալոսն Վահանայ, յանկարծախս կենաց ամենեցուն լինէր. որ աշխարհամեծիւն հայրենացն սեպական ոգի գտեալ, շնորհօքն Քրիստոսի աստուծոյ մօրոյ, մերձաւոր կենակից վայելէր. եւ զի ըստ օրինակի զերեցելոցս առ ի մէջ հարքն ի կատարումն դարձան: 28: Եւստ մութ եւ անկասկած գիտովն աղծատուած:

** Զնն. Պատմ. Հայոց, Գարագաշ. Դ. 26:

*** Նկատուած է արդէն, որ Ագաթանգեղոսում, Լուսաւորչի տեսլեան մէջ, քացորոշ ակնարկութիւններ կան Վարդանանց պատերազմի անցքերին:

Ագաթանգեղոսի աղբիւրներից են և Աբրահամ Խոստովանողի թարգմանութիւնները (Մարութայից), իսկ Աբրահամ Խոստովանողը աքսորուած նախարարներից փոքր ինչ առաջ վերադարձաւ Հայաստան, ամենայն հաւանականութեամբ իւր աքսորավայրում կատարած թարգմանութիւնները հետը բերելով հայրենիք, Ուրեմն և նոյն 464—65 թուականը կարող ենք ընդունել իբրեւ վերջնական կէտ, որից առաջ չէր կարող օգտուել Ագաթանգեղոսը Աբրահամից, Աբրահամի աղբիւրութիւնն երևում է Ագաթ-ի վրայ գլխաւորապէս կուսանաց վկայաբանութեան մէջ (Ագաթ. ԺԳ—ԺԹ հատուած, եր. 88—128)։ Անսպասելի կերպով Գայիանէն անուանում է կախարդ, քրիստոնէական կրօնը կախարդասար աղանդ, Հետաքրքրական է մանաւանդ կախարդին ք հազիւ ուրեմն գործածուած կղզիացած բառը, որ յատուկ է Աբրահամ Խոստովանողին։

—«Սկսան չարախաւսել (հրէայքն) որպէս սովոր են և ասեն, թէ Քորքն Շմաւոնի արարին քեզ (տիկնաց տիկնոջն պարսից) կախարդինս»։ —«Մահապարտ էք, զի իշխեցիք մտաբերել և առնել կախարդինս բամբալանն, որ է տիկնաց տիկին արեւելից»։ —«Զիւրդ է, զի մեք կախարդինս առնէք, զի կախարդութիւն և ուրացութիւն Աստուծոյ ընդ մի համարեալ են»։ «Ասէ մոզպետն. Վասն մահու եղբաւրն ձերոյ առ զայրուցս նախանձու զաւրինաւքն ձերովք անցէք և արարէք կախարդինս տիկնոջն, թէպէտ և ոչ է ձեզ իշխանութիւն առնել կախարդինս, որպէս ասացերդ»։ —«Աորիցե՛ն կախարդք ի ներքոյ երկնից, զի զոքա արարին կախարդինս տիկնոջն, և վասն այնորիկ խոթացաւ»։ (Վկայութիւն քերց Շմաւոնի Թերբուայ և քեռն իւրոյ և աղանդոյն, անտիպ)։* Սոյն բառը գտնուում է և Ագաթ-ի մէջ, փոքր ինչ աղճատ ձևով. «Ոչ ուրեք տեսեալ է նման նմանութիւն այսր գեղոյ (Հռիփսիմեայ), զոր էր կորուսեալ այս կախարդացն. զի այսպէս զօրացան կախարդի[ն]քն՝ մինչև ինձ յաղթեցին» (124)։ Թերբու՛ն էլ Հռիփսիմէի նման նկարագրուում է իբրեւ անման գեղեցիկ. «տեսին զի գեղեցիկ էր տեսեալ և վայելուչ հասակաւ՝ քան զամենայն կանայս՝ սուրբ և առաքինին Թերբու»։** Թերբուն էլ Հռիփսիմեանց նման

իւր կուսութիւնը նուիրել է Քրիստոսին. «զի ես Քրիստոսի կամ ի խաւսման և ի նորա անուն պահեմ զկուսութիւնս»։* Բայց երկու բնագրերի նմանութիւնը աւելի ակնեւ է դառնում, երբ Թերբուն իւր երկու ընկերուհիներով և Գայիանէն՝ նմանապէս երկու ընկերով, ենթարկուում են չարչարանքների։

Աբրահամ

Ագաթանգեղոս

Այլ կայ կախարդն այն (Գայիանէն), որ ապականաւ կորոյս զշքնաղագեղն, եւ երկու եւս ընկերք նորուն... Եւ ստ հանել զնոսա ի քաղաքէն... Ապա հանին զերեքեան զսուրբսն (զԹերբու եւ զԵրկոսին ընկերսն) արտաքս քան զքաղաքն, վարեցին երկու ցիցս միում միում... Եւ հարստեցին զոսան ընդ մի մի ի չորս ցիցս... մորթեցին զսուրբսն երեսին... Եւ ապա բարձին զգլուխըս նոցա սրով։ (127)

Աբրահամի հատուածը բերուած է առանց ընդհատութեան, իսկ Ագաթանգեղոսինը, որ աւելի հարուստ է նկարագրութեան մանրամասնութեամբ և երևակայութեամբ, թէև ընդհատութներով, բայց որոշ ուղղութեամբ վերից վայր, որով և երկու հատուածների փոխառական կապը, մեր կարծիքով, բոլորովին ապացուցուած կարելի է համարել։

Երկու վկայարանութիւններն էլ միատեսակ են վերջանում։

Աբրահամ

Ագաթանգեղոս

Պսակեցան առաքինիքն Արդ ի քսան եւ վեց հոռի ի հինգերորդումն անկանի ամսոյ, ըստ լուսնաթուոյ (վ. Թերբուայ)։ Արդ ի քսան եւ վեց հոռի հոռի սուրբն Գայիանէն երկու իւրովք ընկերովք, որք ընդ նմա պատերազմեալք պսակեցան, եւ առին զպսակն յաղթուեալն... 128։

* Աբր. Խոստովանողի՝ իմ նոր գտած՝ հատուածներից։
 ** «մանաւանդ վասն սքանչելոյն Հռիփսիմեայ՝ որ ոչ գոյր համեմատ յերկրի ի ծնունդս կանանց» Ագաթ. 124.
 —զի ոչ երբեք գտաւ նման նմա ի մէջ յունաց աշխարհիս. Ագաթ. 99։

* «զի նմա նուիրեցաք զլուսութիւնս մեր» Ագաթ. 108.

Արրահամի և Ագաթանգեղոսի յարաբերութեան խնդրին մենք առիթ կունենանք վերադառնալ Խոստովանողի թարգմանութեանց մնացորդների հրատարակութեան ժամանակ, Առ այժմ մեզ այսչափն էլ բաւական է պնդելու համար, որ Ագաթանգեղոսն ուշ է և՛ Արրահամից և՛ սոյն ասորի վկայաբանութեան թարգմանութիւնից: Իսկ վերջինիս թարգմանութեան ժամանակը կարելի է մօտաւորապէս դնել Ե դարի երկրորդ կամ առ առաւելն երրորդ քառորդում:

Սուրբ Գրքից, մասնաւորապէս աւետարաններէց, բերուած վկայութիւնները այս մեր լոյս հանած վկայաբանութեան մէջ՝ գրեթէ միշտ համաձայն են մեր ձեռքն հասած Սուրբ Գրքի ծանօթ խմբագրութեան հետ, որ, ինչպէս յայտնի է, նախկին թարգմանութեան սրբագրուած օրինակն է (կամ «երկրորդ թարգմանութիւն»): Հատ քիչ անգամ պատահում են մանր տարբերութիւններ, որ կարող են ասորերէն բնագրի աղբեցութիւն լինել, կամ Սուրբ Գրքի նախկին թարգմանութեան մնացորդ, օրինակ:

Վկայաբ.

Աւետ. Մատթ. Ժ. 28

«Բայց մեզ գրեալ է, զի Մի՛ ծն մն՝ երկնչից յայնցանդիցուք յայնցանէ, որ զմարմին սպանանեն, եւ զշուշն մին եւ զոգի ոչ կարեն ոչ կարեն սպանանել:» տ. 211. սպանանել:

«Հոռն է» փոխանակ հոգու կամ ոգու հին թարգմանութեանց մէջ յաճախ է պատահում, Ագաթանգեղոսն էլ այդ ունի շատ անգամ. «յարուցիչ և նորոգիչ ամենայն մարմնոց, և պահէ զշուշն զմարդկան կենդանիս» — զի նորոգեցէ զշուշն զմարդկան, զգեցեալ նովին մարմնով, և այլն:

Լեզուի տեսակէտից աւելի հետաքրքրական են վկայաբանութեան այն հատուածները, որոնք, չլինելով հանդերձ աւետարանից մէջ բերուած վկայութիւն, բոլորովին նման են հնչում Աւետարանին, լեզուի և ոճերի կատարեալ նոյնութեան պատճառով, օրինակ. «Եւ յաւուրն հինգետասներորդի քաղոց ամսոյ, յորում լուսանայր երեք-

շաբաթին, ի ժամու դի խաւսեալ էր հաւու երիցս անգամ, յարեաւ դատաւորն և էջ ի տուն դատաստանին»* կամ «երթայք ի տունն ձեր խաղաղութեամբ, որպէս և յառաջագոյն խոստացայ ձեզ»,** կամ «զորոց չարախաւս եղեն առաջի դատաւորի»*** — «Թողին զնոսա այնպէս և ինքեան, չոգան մօին ի քաղաքն» և այլն: Բայց կան և այնպիսի ոճեր, խնդրառութեան ձևեր, որոնք պատահում են միայն աւելի ասորաբան թարգմանութեանց մէջ, ինչպէս են Եփրեմի երկերը, օրինակ. «Ե ի նեղութեան կտտանացն, զոր հրամայեալ է ինձ վասն ձեր ի թագաւորաց, անփոյթ արարի մինչև ցայժմ»:****

Հանդիպում են նաև բոլորովին նոր բառեր. «Եւ ասէին ի վերայ նոցա սաղմոսս և մգրիլ այս» (երեւի ասորերէն). — «Եւ էր ընդ նմա ամենայն երամականն իւր», այն մտքով, ինչպէս այժմ ասում են «շքախումբ», — «Հրամայեաց դատաւորն... տանել զերկոսեան և արգելուլ ի բանդի, ուր արգելեալ էին ընկերք իւրեանց, ի փոտկայի միջի, որ կոչի Բեթթիկա» (երեւի նոյնպէս ասորերէն բառ). — «Ոչ կարէին խաւսել յուշաթափութենէ բազկաց իւրիանց» — «մինչ ձեղքեցին և քակտեցին աւշք ձեր ի թիկնաց ձերոց» — «Ի քաղաքապետութեան նախա և Արգարու» ևլն. ևլն.:

Մի քանի տեղ սրբագրել ենք բնագրի մեզ սխալ թուած ասացուածները, իւրաքանչիւր անգամ այդ նշանակելով ծանօթութեանց մէջ, օրինակ. «Եւ առաքեաց Նիոկղիտիանոս արքայ զկնի (2. զկնի) Մուսիսիանոս դատաւորի»... և զի նուիւրեցայք (2. և զի նուորեցայք) առաջի նորագինի:

Հետեւելով գլխաւորապէս ընտրելագոյն Ա ձեռագրին, տեղ տեղ ընդունել ենք բնագրի մէջ և Բ-ի ընթերցուածները, ծանօթութեանց մէջ դնելով անխտիր բոլոր ընթերցուածները, Միմիայն յ և

* Մատ. Ի. 2. 54, 75, Ի. 2. 1. Մարկ. Ժ. 7. 50 ևլն:

** «Ահա յառաջագոյն ասացի ձեզ. Մատ. Խ. 25. — յառաջագոյն ասացի ձեզ զամենայն. Մարկ. Ժ. 9. 25:

*** «Եւ սկսան չարախոս լինել զմամէ. Ղուկ. Ի. 9. 2. ևլն:

**** Աստուծոյ արար ի նման է. Եփր. Ե. տնս հայկ. քառ. անփոյթ արար ի նման է:

* Սուրբ Գրքից բերուած վկայութիւնների տեղը նշանակեցինք ծանօթութեանց մէջ բնագրի տակը:

ե — է տառերի համար զանց ենք արել ընթերցողաձևների տարբերութիւնը նշանակելու պահելով հրատարակութեան մէջ սովորական նորագոյն ուղղագրութիւնը, որ շատ համընկնելից համարուում է միակ և բացառիկ «նախնեաց ուղղագրութիւն»։ Յայտնի է բանասէրներին այն մեծ տարբերութիւնը, որ կայ հին յիշատակարաններում յ և ե (է) տառերի գործածութեան մէջ։ Մեր երկու Ձեռագրերն էլ շատ նշանաւոր են իրենց որոշ և կանոնաւոր ուղղագրութեամբ։ Երկուսն էլ գրեթէ առանց բացառութեան, կամ շատ քիչ բացառութեամբ, բնաւ չեն գործածում «է» տառը, գրելով միշտ ոչ միայն «նա ե» (=նա է), «դուք եք» (էք) եթե, այլ նաև «այնպէս, լինելին, ի ֆրիստոսե արքան, գուցե, ի գեղջե» ևլն. ևլն. Ուրեմն է տառի կատարեալ և անպայման բացակայութիւն բառերի արմատի, բունի և թէ վերջաւորութեանց մէջ։

Շատ հազուագիւտ դէպքերում, երևի գրչի անուշադրութիւնից, եթէ ներս է սպըրդում մի ձեռագրում որ և է բառի մէջ «է» տառը, այդ դէպքում միւս ձեռագիրն անշուշտ պահած է ունենում նախնականը, նոյն այդ բառի մէջ ունենալով «է» տառը։ Բառերի վերջերում չնչուող յ տառը բնաւ չէ գրւում. օր. ծառա, քահանայ ի վերայ, արքայ, նաև հոլովական կամ բայական ձևերում։ Զէ գրւում նաև բառերի մէջ տեղում, երբ յ տառը երկու ձայնաւորի մէջ լոկ ձայնական կապի պաշտօն է կատարում օրին. արքաութիւն, ի ծառա ե, հրամայեցին, և այլն։ Այս ընդհանուր կանոնից շատ քիչ բացառութիւններ կան, մասնաւորապէս հրամայական բայերում ճիշտ հակառակը այժմեան գործածութեան՝ արա՛յ, ասա՛յ, ևլն. նոյնպէս միշտ յ տառով է գրւում այ (աստուծոյ) պատուով ձևը, որովհետև առանց յ տառին անհնարին կլինէր պատուագրութիւնը։ Հին ընտիր ձեռագրերից շատերն են ինձ յայտնի այսպիսի որոշ և կանոնաւոր ուղղագրութեամբ։ Նոյն ուղղագրութիւնը պահպանուած է հնագոյն արձանագրութեանց մէջ (քարերի վրայ) շատ կամ սակաւ միօրինակութեամբ։

Վրիպակ ընթերցողաձևների ուղղիղ վերականգնելու ժամանակ պէտք է երբեք չմոռանալ այսպիսի ուղղագրութեան կարելիութիւնը նախնական օրինակում, որով միմիայն հնարաւոր է դառնում շատ անգամ յաջողիլ աղճատ բնագրի սրբագրութեան մէջ։ Օրինակ՝ մեր հին բնագրի մէջ շատ անգամ չփոթուած են հա յ ոց և հարց բառերը, երբեմն ամբողջ հատուածի իմաստը գրելովին յեղաշրջելով, հեռուն չգնալու համար մէջ

բերենք օրինակներ այս յօդուածում մեզ հետաքրքրող մատենագիրներից։ Վորիւնի այժմեան տըպագրում կայ այս հատուածը «որոց (տպ. որոյ) յետ այնորիկ հաստատուն օրինակօք աստուածատուր գրոցն և բազում շնորհագիր հարց՝ յետ այնր՝ աւանդութեամբք, և նիկիական և եփեսոսական կանոնօք գային, երեւելով աշխարհին Հայոց» (21)։ Մեր վերին յիշած ձեռագիրը (№611) ընդգծուած բառի փոխարէն ունի Հ ա յ ոց վրիպակ ընթերցողաձև։ Այսպիսի չփոթութիւն հնարաւոր է միմիայն երկամագիր օրինակում, և այն այնպիսի գրչութեան մէջ, որի ուղղագրութիւնը առանց յ-ի է, նման մեր ճառընտիրներին [ՀԱՈՅ=ՀԱՐՅ, երկամագիր Բ և Ո տառերի կատարեալ նմանութիւն]։ Նոյն բառի չփոթութիւն տեղի է ունեցել և Աբրահամ Խոստովանողի թարգմանութեանց մէջ, սքօղելով պատմական մի բացորոշ ակնարկութեան իմաստը։ Մարութան ճառելով Պարսկաստանի քրիստոնեաների կրած հալածանքները Հապուհից աւելացնում է. «Որդիք Հայոց* վշտատեսաց կոխան փղաց և երկվարաց լինէին, քանզի արլին և նոքա զբարժակն դառնութեան. որոց նեղեալ և ճգնեալ գերին ի ճանապարհին և յաւթեանս նքողէին ի սովոյ և մեռանէին»։ Յայնպիսի ամս չարս և անուղայս, զորոց ալալեցին զյաւրինեալ կարգսն մարդիկ անաւրէնք, յայնպիսի չփոթ և ի դառն ժամանակս, զորս չփոթեաց իշխանն ազատութեան, Արեւելք (= Պարսկաստան) հպարտացեալ ամբարտաւանէին, Արեւմուտք (=Բիւզանդ. կայսերութիւն) խոնարհեալ հնազանդէին, Հիւսիսի (=Հայաստան) տապաստ անկեալ կոխէր, Հարաւ (=Ասորեստան, Ասորիք, Պարսկաստանի քրիստոնեայք) ի պարտութիւն մատնեալ վատթարէր, Գեաւղք աւերէին, քաղաքք կործանէին, ազգք հնազանդէին և աշխարհք վատնէին» (Ա և Բ ճառընտ., նաև Սոփերք Հայկ. հատ. Ի, եր. 94)։

* Տպագիրն ունի հարց, մինչդեռ իմ ծառընտիրներս երկուսն էլ Հայոց, որ ենթադրում է նախնական ընթերցուած ՀԱՈՅ. երկամագրով, որից միայն եւ կարող էր ծագել տպագրի սխալ ՀԱՐՅ. ընթերցողաձև։ Այս հատուածը համեմատիր Փաւստոսի Դ, գլ. ԺԾ. «Եւ առաջագիտութեանս եւ հարուածոյն աշխարհին Հայոց եւ աւերածոյն եւ գերութեան տանելոյն ի Պարսս»։ Նաև գլ. ԺԸ, որտեղ ասում է. «եւ ածին ժողովքին առաջի թագաւորին Պարսից զամենայն գերին մնացորդաց աշխարհին Հայոց, ապա հրաման տայր թագաւորն Պարսից Եւալուն զամենայն այր ի չափ հասեալ կ ո խ ա ն ա ռ ա ռ ե ա լ (=արկանել) փղաց, եւ զամենայն զկին եւ զմանուկ հանել ընդ ցից սայլից»։ Փաւստոսի եւ Աբր. Խոստովանողի յարաբերութեան ինդրին մինք վերադառնալու առիթ կուենանք ուրիշ անգամ։

Նոյն պատճառից առաջացած աւելի հետաքրքրական շփոթութեան օրինակ կարող է համարուել Ղազարի այս հատուածը: Պարսից թագաւորը հրովարտակ գրելով Հայերին թողնել քրիստոնէութիւնը և ընդունել մոգերի կըրօնը՝ ասում է. «Արդ լուեալ ձեր զմեր հրամանսըդ, կամաւ և սիրով յանձն առէք, և բնաւ ամենեւին զմիտս ընդ այլ ինչ մի տանիք: Այլ և այս կամ մեզ և մեզ, զի և զկարծեցեալ զձեր օրէնսդ՝ առ մեզ գրել հրամայեցաք» * Ահներեւ է, որ այստեղ բնագիրը աղճատուած է, որովհետեւ Պարսից թագաւորը ոչ մի հիմք չունէր իւր հրովարտակում իրան մեզադրելու, որ Հայերից պահանջել է քրիստոնէական կրօնի մասին տեղեկութիւն: Իմ գտած Ղազար Փարպեցու միակ օրինակը, որից լոկ արտագրութիւններ են՝ և այն ընդմիջարկութեամբ և սխալներով՝ Վենետիկ և Էջմիածնի օրինակները **, շատ յաջող կերպով վերականգնում է ուղիղը, տալով մեզ ճիշտ նոյն ընթերցումը, միայն հին ուղղագրութեամբ (այն է առանց յ-ի). «Այլ և այս կամ մեզ և մեզ», որ պէտք է կարգաւ այսպէս՝ «Այլ և այս կամ մեզ և մեզ, զի և զկարծեցեալ զձեր օրէնսդ՝ առ մեզ գրել հրամայեցաք»: Ուրեմն ակներև է ուղղագրական տարբերութիւններից առաջացած վրիպակների կարեւորութիւնը: Հեշտելով այսպէս այս կէտի վրայ, որ ուշագրաւ է միայն բանասիրական տեսակէտից, աւելացնենք և այն, որ չհընչուող յ տառի յապաւումը բառերի վերջում կարող է ունենալ և գործնական նշանակութիւն: Մեր կարծիքով շատ նպատակայարմար կլինէր աշխարհաբարի մէջ ընդունել այդ ուղղագրութիւնը, գրելով «ծառա», քահանա, վանա ծով, և ինչպէս որ գրում ենք «ահա», նա, նրա, Աննա, Եւրոպա, ասա, գնա, և ինչ: Այդպիսով կունենանք մի գիւրին և հաստատուն կանոն: Իսկ գիւրութիւնը, որ շփոթութիւններ չէ ծագեցնում, շատ և շատ գնահատելի բան է, մանաւանդ մեր հանգամանքներում եղող ժողովրդեան համար, որ օրից օր աւելի և աւելի զրկւում է իւր մայրենի լեզուն սովորելու հնարաւորութիւնից և միջոցներից: Կամանաւոր որ այսպիսով մենք վերականգնած կլինինք աւելի հինը—այս վերջին փաստը պահ-

պանողականների համար է— և որ և է նորմալ ծութիւն արած չենք լինիլ:

* * *

Աւելի կարեւոր սրբագրութիւններ կարելի էր անել մեր հրատարակած բնագրում, աչքի առաջ ունենալով ասորի բնագիրը:

Գծադրաբար ինձ հնարաւոր չեղաւ բաղդատել այս հայ հին թարգմանութիւնը ասորերէն բնագրի հետ, չգիտենալով ասորերէն, չունենալով ձեռքի տակ ոչ լատին և ոչ նոր լեզուներով ասորի բնագրի թարգմանութիւնը, ուստի և այդ բաղդատութիւնը մնում է ձեռնահասներին: Սակայն Մ. Աւգերեանը իւր «Լիակատար Վարք Սրբոցում» (Հատոր Ը, 437) ի միջի այլոց օգտուել է և Ասեմանիից, որով միջոց է տալիս մի քանի բաղդատութեանց: Այս նպատակին մասամբ կարող են ծառայել և հայ Յայսմաւուրքը * և մանաւանդ Գուրիասայ և Սամոնայ (=Գորիա և Հմոնա) վկայաբանութեան հայ երկրորդ թարգմանութիւնը, ամենայն հաւանականութեամբ կատարուած յունարէնից (տե՛ս Վարք և Վկայաբանութիւնը Սրբոց, 1874 Վենետ. հատ. Ա, եր. 273): Սակայն այդ բոլոր բաղդատութիւնները թողնելով ասորի բնագրի հետ համեմատել յանձն առնողներին, նկատենք այսչափը, որ մեր ձեռագրերի տուած ընթերցումներում թերևս միայն Մարգեգետմա գիւղի անունը աղճատուած լինի (երկրորդ թարգմանութեան մէջ՝ Սարկիդիմիա, յունարէնում ըստ Աւգերեանի՝ Սարկիդիտուա. Հայերէնում կարող է լինել Ս և Մ տառերի շփոթութիւն): Նոյնպէս թւում է թէ մեր հրատարակութեան՝ Տեղի դից—կիկղա ասացուածը յատուկ անուան թարգմանութիւն է: Աւգերն ունի «Վիթլակիկղոս կամ Բեթէլաւրիկղայ»=Բէթէլկիկղա:

Յամենայն դէպս Գորիա և Հմոնի վկաների «Գատակնքաց յիշատակը» ենթագրում է միայնակի ասորերէն բնագրի, որ կամ չորրորդ և կամ՝ առ առաւելն՝ հինգերորդ դարու սկզբին էր գրուած: ուստի և հայ թարգմանութիւնը առաջնակարգ նշանակութիւն ունի այդ հին վկայաբանութեան նախնական բնագիրը վերականգնելու գործում: Հատ

* Ղազար Փարպ. Պատմ. Վենետ. 1891, եր. 156:

** Տես այս մասին իմ ծանօթութիւնը Շիրակացու հրատարակութեանցս մէջ, «Արարատ» ամսիկ, եր. 203, ծան., 1896:

* Իմ գործածած է մեր մատենադարանի (Գ. Ց.) № 371 ձեռագիրը, գրուած ՌՃԿՐ—1715 թուին: տես նոյնմբ. ԺԾ.

Հաղուագիւտ են քրիստոնէութեան առաջին դարերից մեզ հասած—անաղարտ և առանց յաւելուածների—յիշատակարանները: Յայտնի է բանասերներին, թէ ինչ մեծ ազմուկ հանեց, և ինչ կարեւորութիւն ստացաւ գիտնական աշխարհում մի այդպիսի յիշատակարան—Ապոլոնի վկայարանութեան անգղերէն թարգմանութիւնը (Հայերէնից)*: Ոչ նուազ ինքնուրոյն կարեւորութիւն ունի և այս վկայարանութիւնը անկախ իւր ունեցած նշանակութիւնից՝ հայ մատենագրութեան մասնական խնդիրների լուծման համար:

* * *

Գանք այժմ մեր ճառընտիրներին:

Աւր մեր գրատան թիւ 936, 3 ձեռագիրն է, Վարինեան Յուլիանի № 916, 5: Վաշեկաղմ, 53+34 հրմոր, արտաքին կողը, ձեռ-ի թերթերի մեծութիւնը 52+32 հրմոր, թուղթ, տեղ տեղ կարկատուեն, երբեմն լուսանցքները կտրուած կամ կարկատուած, տեղ տեղ ցեցակեր և թացութիւնից բամբակոտած, այսուամենայնիւ ընդհանրապէս լաւ պահպանուած: Միջին կամ ստորին երկաթագիր, այլը եռատամն: Գրուած իջի մեծութիւնը 38+21 հրմոր, երկու սիւնակ, սիւնակի մեծ. 38×10, տողերի թիւը 38, 37, 41, 42 և ըն: Բառերը շատ անգամ անբաժան միմեանցից: Սկզբից և վերջից 2—2 թերթ թղթեայ պահպանակ, երկաթագիր, բովանդակութիւնը ճառընտրի հատուածներ, Զաքարիա Սարկաւագը, իւր ժամանակին նորոգել է այս ճառընտիրը, սկզբում գնելով բովանդակութեան ցանկ, միջում զետեղելով Յովհաննայ - վանքի կոնդակը** և վերջում իւր յիշատակա-

րանը: * Վերջից ճառընտիրը թերի է, որով և զրչի յիշատակարանը կիսատ է մնում: Այս է այդ թերատ յիշատ-ը. եր. 560-ն «Բազում ներդրութիւն կրեցի ես Յոհաննէս նուաստ գրիչի սուրբ Գրիգորիս, ոչ մարմնոյ վաստակ կամ ներդրութիւն, այլ մտաց և խորհրդոց, յաղագս աւրինակի այսց ճառից, քանզի եղբայր ոմն կաթա-

* 561a Յիշատակարան ճառընտրիս. (նոտր գիր)

«Փառք եռահիսեակ տէրութեան և եղակի աստուածութեանն, համապատիւ և միասնական սուրբ երրորդութեանն, յաւիտեանս յաւիտենից, ամեն:

Որոյ ամենակարող զօրութեամբն եղև նորոգումն ճառընտրիս ի սպառիլ ժամանակիս և ի վերջին դարուս, ի նուաստանալ աղգիս Հայոց և ի բաղմանալ Պարսից, որոց աղգի աղգի կեղեքմամբ և պէսպէս հարկապահանջութեամբ տառապեցուցանեն ողորմելի կեանս մեր, ի թուին Ռերորդի Ճերորդի և Երորդի և Զեակ թուոյ (1136=1687), ի յերկրս Արարատեան, ի գաւառս Անբերդու, որ յոտին Արագածու, հանգէպ Արայու, մերձ ի գիւղաքաղաքն Վարբի, ի վերայ կարկածահոս և ծիծաղածաւալ գետին Բասաղու, ի կատարս բարձրութեանց վիմաց, ի գերահռչակ և հրաշափառ սուրբ մենաստանիս ի Սիւղի վանաց, որ ստուգաբանեալ կոչի Յոհաննու վանք, ընդ հովանեաւ մեծի ամիրդոյն սրբոյն Յովհաննու Վարապետին, և Մատթէոսի աւետարանչի, և Պարսամա ճգնաւորի և Գրիգորի սուրբ Լուսաւորչի, և Պանդալէոնի բժշկի, և դամբարանաց սուրբ հօրն Երեմիայի, Սարգսի վարդապետի և Վաչէ իշխանի, շինողի սուրբ կաթողիկէիս, և այլ միայեղէն սրբոցս, ի թագաւորութեան Պարսից շահ Սուլէյմանի և յիշխանութեան տանս Արարատեան Զալ խանի, և ի կաթողիկոսութեան հայոց որ ի սուրբ Էջմիածին Տեառն Եղիազարու, և առաջնորդութեան սուրբ ուխտիս Սարգսի վարդապետի Վարդեցույ, 2եռամբ ամենաթշուառ և եղեռնադործ Զաքարիա աղկաղկի և տրպի Բանաբեռցւոյ, անուամբ ևեթ սարկաւագի, վասնորոյ աղաչեմ առ սրբանունդք որդիք լուսածնունդ զաւակք սրբոյ աւազանին կաթնարոյծ մանկունք սուրբ Լուսաւորչին, ընծայեալք ի դրունս սրբոյ Վարապետիս, զի որք ընթեռնուք զսա յիշեսջիք ի մաքրափայլ և աստուածընկալ յաղթս ձեր զայնոսիկ, որք ունին աշխատանս և երախտիս ի վերայ սուրբ ուխտիս, նախ զԶաքարիա քաջ ընթեռնապետ մեր, զառաջին առաջնորդն, որ նորոգեաց զեկեղեցիսն և արարարդիւնս բազումս և արար ազատս արքունական հարկաց նոմոսիւք թագաւորականօք ի պարսկաց, թէ այգի, թէ հող, թէ ջրաղաց, թէ ձիթաղաց, թէ բրնձահան, թէ չորբոտանիք, թէ խաշն, և զոր ինչ և գոյր զամենայն ունիմք և վայելեմք: Եւ զկնի նորա Յոհաննէս վարդապետ յաջորդ նորուն, որով սնոյց զմեզ կաթամբ հոգեւորք: Յիշեցէք զնոսա առ Բրիստոս յոյսն ամենեցուն, Եւ նայժմու առաջնորդ Սարգիս վարդապետ, որ բարուօք կառավարէ զմիաբանսն և շահելով զերթեւեկսն ըստ բերմանց

* The Apology and Acts of Apollonius, and other Monuments of Early Christianity; F. C. Conibeaure, London 1894. Բացի բազմաթիւ գիտնական քննադատականներէից, հրատարակուած մասնագիտական թերթերում, տես նաև Rundschau-ի յօդուածը. SIC ET NON. Neue Actenstücke aus der Zeit der Christenverfolgungen, von Paul Mohrbach. Deutsche Rundschau, April, 1895.

** Մի քանի պակասներով հրատարակուած Զաքարիայի Պատմութեան մէջ. Նշմիածին 1870, Գ. հատոր: Նոր հրատարակութեան ժամանակ անհրաժեշտ է լրացնել այս ճառընտիրը:

րոս, * որոյ անուն Խոյլենց Յովանէս ճանաչի, որոյ իւրն էր աւրինակ, մեծ գիրք, ոչ տայր ի գաղափար, կարծեմ վասն նախանձու. և յորժամ վանքս և հայրն ետ՝ նա զչարեալ գայր յափշտակել, իսկ ես ողորանաւք խնդրէի, հազիւ կարացի գրել իրրեւ Լ ճառ, և ապա խլեաց և տարաւ և Բ տետրն ան-

* Այսինքն է՝ սուրբ, մաքուր Աղանդաւորներն անուն է եւ այստեղ գործ է դրուած հեղուկութեամբ:

ամանակի, որում տէր լիցի օժանդակ, նա և բոլոր միարան ուխտիս, որ զետեղեալ են ի գոգ սուրբ Կարապետիս. զԴրիգոր երաժիշտ վարդապետ, զԾերունի սաղմոսող տէր Սարգիսն, զնորընծայ տէր Կարապետն, զտէր Յովանէսն, զտէր Յօհաննէսն, զտէր Ասկանն, զփակակալ Կարապետն, զԶաքարիայն, զԱստուածատուրն, զԱրկադէոսն, զԻսաիթն, զՄարգարէն, զԳեորգն, զՅարութիւն, զԱրքայամն, զմիւս Մարգարէն, զՄելքիսեթն և այլ միանդէն մանկունք եկեղեցւոյ թուով ի, եւ զմարմնաւոր գործակալք, զերկանուն Մօսէս—Վասիլն և զՊետրոս խոհագործքն. զԱրքայամ և զՍուրհմանն աշխատաւորք. զՄարկոս և զԱրքայամ միայնակեացք. եւ այլք որք ունին զերախտիք տանս, եւ զէ ամեայ մանուկ Յօհաննէսն, որ մանկութեամբ իւրով սպասաւորէ ծերութեան իմում և հանգուցանէ զհոգի իմ որպէս Սամուէլ զհոգին Հեղեայ՝ ուսանելով զուսումն աստուածային, քաղցրաձայն սաղմոսելով որպէս ծիծառն, եւ զհամաշունչ եղբայր իմ զՍեբեկեղցի մելիք տէր Սարգիսն, որ է գաւառապետ նահանգիս Կարապետ, և զորդի նորա Սահակ, և զՅօհաննէսն որում գրեցաք, եւ զԾնողսն իմ զՍկրտիչ և զԻսահայ և զեղբայրն իմ զԻսահատուր, և զորդի նորա զԿիւրեղ զպիր և զհոգեւոր դուստր իմ զՓարեւի, Հուսկ ամենեցուն իրրեւ զկղկղանս համարելով զնեքաւով * Զաքարիայս, որ եմ վտիտ և ազգուն ի մէջ եկեղեցականաց, որ ի գեղջէ Բանաբեռոյ, որ եկեալ բնակեցայ ի գերափառ սուրբ մենաստանս Յօհաննէս—Վանից ամս Ծ, անհաճոյ քաղաքաւարութեամբ, և անարժանութեամբ ընկալայ աստիճան արշի սարկաւագութեան. բայց ի բարեգործութեանց թափուր և ունայն, Սակայն զմտաւ ածի զասացեալն ի մարգարէն, թէ Երանի որ ունիցի զաւ. և անուտ բարբառ բերանոյն Բրիստոսի, թէ գանձեցէք ձեզ գանձ յերկինս, եւ ես տեսի, զի ոչ ունէի գանձ և ոչ զաւակ, սակայն խորհեցայ ստանալ զաւակ, այսինքն զգրեանս հինս և վաղեմիս, որ վատթարացեալ էին, առնել և նորոգել որպէս և ճաղընտիրս այս, որ հնացեալ և անկեալ կայր և բաժանեալ զթուղթսն ի միմեանց. վասնորոյ սիրտ իմ մղկտայր տեսանելով զսա այսպէս, և ոչ գոյր իմ ինչս զի տայի ճարտար նորոգողաց վարձս, զի նորոգեցենս Սակս որոյ առեալ ի ձեռս ըստ տգիտութեան իմում կարկատեցի և ոչ գտի օրինակ զի զկարկատեալսն գրէի, որպէս և զվերջին թուղթս Յօհաննէս պատմութեանն, այլ թողի այնպէս. իսկ դուք սիրելիք սուրբ Կարապետիս, յորժամ գտանիցէք օրինակ՝ գրեցէք զպակասն և զձեր յիշատակըն ևս ընդ նմին գրեցէք, զի և սակաւ յիշատակն

* Այսինքն է՝ կաղ:

գիր մնաց. իսկ իմ տարակուսեալ յաճ ապաւինեցաւ. յանկարծ պատահեաց գիրք մի տաւնացուցակ . . . Յովհաննէս գրչի անունն առիթ է տրուել թիւրիմացութեան, Զաքարիան իւր յիշատակարանում գրում է ի միջի այլոց. «Եւ ոչ գտի օրինակ, զի զկարկատեալսն գրէի, որպէս և զվերջին թուղթս Յօհաննէս պատմութեանն (այսինքն է Յովհաննէս Գրչի յիշատակարանի)», այլ թողի այնպէս. իսկ դուք . . . յորժամ գտանիցէք օրինակ՝ գրեցէք զպակասն» (տես ծան. մէջ Զաքարիայի յիշատակարանը), Զաքարիան թիւրիմացութեան առիթ է տուել նաեւ նրանով, որ իւր կազմած ցանկում (ճառընտրի սկզբում) Յովհաննէս Գրչի յիշատակարանը անուանում է «Յովհաննէս պատմագիր», Այստեղից է ծագում և Կարին. Յուցակը կազմողների սխալ ենթադրութիւնը. «ի վերջն (ճառընտրին) . . . լեալ է . . . և Յովհաննէս պատմագիրն, որպէս երեւի ի ցուցակագրութենէ Զաքարիայի, այլ ձեռն անհարազատ բարձեալ է զայն ի տխրութիւն սրտի ցանկացողացն հնագրութեան նորուն» (եր. 85). Կարող ենք միութարուած լինել, որովհետեւ այդպիսի կորուստ տեղի չէ ունեցել և Զաքարիայի նորոգածը շատ քիչ վնասներով հասել է նոյնութեամբ մեր ձեռքը:

2-ի ստացողն է Ռուբէն կուսակրօն քահանան, Գրութեան տեղն է Սուրբ Գրիգոր, ամենայն հաւանականութեամբ Սաղմոսավանք (տես Բ ճառընտրի յիշատ. «և տուաք ի Սաղմոսավանք յիշատակ մեզ և ծնողաց մերոց, ի զարդ եկեղեցեաց սուրբ Գրիգորիս, Աստուածածնիս և ին») 2-ում շատ տեղ յիշուած են գրիչն ու ստացողը, Լուսանցներում իրրեւ զարդ կան մանրանկարների սրբերի պատկերների, պապկայ (թուլթակ) թուչուն (եր.

մեր մի կորիցէ ի դրանէ սուրբ Կարապետիս, զի ես զոր ինչ կարացի զայն և եթ գրեցի, նա և զայս ծանիր, ով անձկալի հարազատք իմ, զի սովորութիւն է տգէտ և խելագար եկեղեցականաց, զի զլուսանցս գրող և մանաւանդ թէ զպատկերս հանեն կտրելով ի գրոցն, որպէս զայս գիրքս, որ բազում կարկատանօք հազիւ կարացի նորոգել, Վասնորոյ սակս սիրոյ սուրբ Կարապետին և յուսոյ արքայութեանն մի առնիցէք այնպէս, զի մի լուիցէք զանէծս. այլ ինամ արկանել և պահել, որպէս որք որ գթայ հոգւոյ իւրոյ, եւ ահա յայտարարի ձերում աստուածածանէր անձին և դուք ընթերցելով զգիրքս զպակասութիւն սորա լցէք, ասելով տէր ողորմեալ նոցա որք ունին երախտիք ի վերայ սորա. և մանաւանդ մեղսաթաւալ և ստորասուղեալ Զաքարիա սարկաւագի, զի նա որ առատն է ողորմութեամբ ողորմեցի այնոցիկ, որք կարգան առնա, որ է օրհնեալ ամենայն արարածոց իւրոց. և նմա փառք յաւիտեանս յաւիտենից ամէն, ճառընտրի և Մարտիրոզոգ անունս:

74b) կապիկ պպղած, ձեռքը ծաղիկ (եր. 276a), կապիկ ծառի վրայ (եր. 344a), Յիշում է և գրչի եղբայրը՝ Սուքիաս քահանայ (եր. 208b) և եր. 497a), եր. 301a «Եւ ես մեղուցեալ և անարժանս ի կրանաւորս Ռուբեն, որ և տրուպ ամենայն եղբարցս, որք կան ընդ հովանեաւ սուրբ Կարապետիս ի Վանս Յոհանու, յիշել հայցեմ որք կարգայք. ևս և զյետին գրիչս զմեղաւորս», Ուրեմն Ռուբեն քահանան Յովհաննու—Վանից վանական էր, շատ մօտ Սաղմոսավանքին, Այս ճառընտրի գրչի՝ Յովհաննիսի քաջած նեղութիւնները իւր միաբանակից Խոյլենց Յովհաննէսի ձեռքից երևի շարունակուել են և յետոյ, եր. 532a, ստորին լուսանցքում կարգում ենք. «կարի շտապով գրեցի, զի զաւրինակն խլէին, զՅովհաննիսի Խոյլենց», Ուրեմն ճառընտրի վերջին մասերն էլ ընդօրինակուած են Խոյլենցի օրինակից, եր. 532b ստորին լուսանցքում «վա՛յ քնոյս», որից երևում է որ գրիչը շտապում էր ընդօրինակութիւնն ամբողջացնել, եր. 536a «Այ վա՛յ ի քիթս ածին աւրինակիս տէրքս», Այս արեղայական կռիւները, «կարծեմ վասն նախանձու», ուրեմն շատ հին բաներ են, Յիշենք նաև Վազար Փարպեցու թուղթը, Ահա թէ որտեղ կարող ենք ասել, Ոչինչ նոր ընդ արեգակամբ:

Այսպիսով որոշուում է՝ գրիչը (Յովհաննէս), գրութեան տեղը (Սաղմոսավանք), ստացողը (Ռուբեն կուսակրօն քահանայ, միաբան Յովհաննու Վանից), օրինակը որից արտագրուել է մեծ մասամբ (Խոյլենց Յովհաննիսի), մնում է անորոշ ժամանակը:

Ճառընտրիս գրութեան ժամանակը չէ կարող ներքէս Շնորհալուց առաջ լինել, քանի որ ունի ս. Սարգսի (տե՛ս Սոփերք ԺԶ). և ասորի Պարսամու վկայարանութիւնները (տե՛ս Զարբ. Թարգ. նախ. 725) և ոչ ուշ Զաքարիա Սարգաւակից, որ նորոգող և վերստին կազմողն է, Գրչութեամբ, թղթով, զարդերով յար և նման է Բ ձեռագրին, ինչ ինչ առաւելութիւններով (աւելի գեղեցիկ և հմուտ գրչութիւն), ուրեմն և ժամանակակից Բ ձեռագրին, հաւանականաբար նրանից փոքր ինչ աւելի կանուխ, ինչպէս ներքեւում պիտի տեսնենք՝ ԺԲ-դ գարում գրուած, Զաքարիան նորոգել է հայոց ՌՃԼԶ թուին, այդ ժամանակ ձեռագիրը Յովհաննու վանքումն էր, այսինքն նոյն այն վանքում, որի համար գրուած էր, ՌՃԾԵ-ին (=1709 Փրկ.) մի տիրացու տեսել է այս ձեռագիրը նոյն տեղում և արձանագրել նօտր գրով՝ «Ես Յեղիարդի տիրացու Նիկողայոս, որ եկի Ուհանավանք թվին ՌՃԾԵ-ին,

ամսեանն օգոստոսի Ի-ին», լուսանցքագրութիւն եր. 273b, երևի նոյն վանքումն է արձանագրել և մի ուրիշը, մի քահանայ, մեր ժամանակակից քահանաների հմտութեամբ. «Ես անարժան Կիրակոս քահանայս օհրնվեցա թվին ՌՃԼԶ-ին, և ամսեանն մարտի մէկն, և իմ դուս գալն էր ապրիլի Է-ն, և տօն էր Ավետայց, և օրն էր ք շափտի. քրիստոսի փառք յավիտեան ամէն» (վերջին եր. 562b, նօտըր): * Յետոյ ձեռագիրս տեղափոխուել է Էջմիածին և մտել Մայր Յուզակը, Գորիայի և Շմնաշի վկայարանութիւնը այս ճառընտրում սկսուում է եր. 454b անմիջապէս կից և շարունակութիւն Արարհամ Խոստովանողի թանկագին հատուածներին, Հրատարակութեանս մէջ թէ այս Ա և թէ Բ ճառընտրիների երեսները խնամքով նշանակուած են:

Ա ճառընտրի մանրամասն բովանդակութիւնը տես Կարին. Յուզակ, եր 85—88:

* *

Բ ճառընտր.

Այս ճառընտրը մեր մատենագրարանի թիւ 939,6 է, Կարին. Յուզակի № 919,6, Ամեն բանով (նիւթ, գրչութիւն ևլն.) յար և նման Ա-ին, Սկզբից պակաս 4 ձառ և Ե-դի սկիզբը, ճառընտրիս մանրամասն բովանդակութիւնը տես Կար. Յուզ. եր. 99—102, Բ-ի յիշատակարաններն են. եր. 21b. «Զստացող սորա զՄարկոս կուսակրան քահանա յիշեսջիք ի տէր, ընդ նմին և զաղկաղկ դժողս», եր. 96b. «Զստացող սորին զՄարկոս կուսակրան քահանա յիշեսջիք, ընդ նմին և զժողս ծերացեալ ալեաւք և մեղաւք»:

Եր. 107b. Զստացող գրոցս և զգժող ճառիս զՄարկոս յիշեսջիք. . . Յայսմ աւուր, որ կատարէք զյիշատակ սուրբ Յակոբիս՝ արարեք զք աւր պատարագն ի յիշատակ մեզ, և թե պակաս հանդիպի մին այլ աւրն լմնեսցի, զի կատարաւքն աւրհնեսցին», եր. 115b. ստոր. լուսանցք. «ո՞վ աւրինակ դատեցեր՝ զի չես ի բանի», եր. 135a. «ԶՄարկոս և զհարազատ եղբայր իւր զՄիսիթար յաղաւթս յիշեսջիք. եւ զբաղմամեղ գժողս զՄիսիթար, զի կարաւտ եմ սուրբ աղաւթից. զի սաստիկ վիրաւորեաց զիս դէն», եր. 173a. «ո՞վ սուրբ ժողովք, ա-

* նոյն գրչով. ԴԾս անարժան նվաստ հոգի—գուղաքաղաքէն Կարբեցի—յայսկէն (յազգէն) գոչի Սահէցի—որ եմ որդի յովագիմի, տէր ողորմայ եւրս»:

սացէք Քրիստոս աստուած բարեխաւսութեամբ սրբոց ըստ ողորմեա գծողաց սորա Մխիթարա և Մարկոսի մեղապարտի: Եր. 192b. «Ձմեղապարտ գծողս Մարկոս և զհարազատ եղբարք իմ՝ զՄխիթար և զՈհաննէս զփոխեալն ի Քրիստոս և զամենայն ն[ն]ջեցեալսն մեր յիշեսցիք ի Քրիստոս յոյսն մեր բարեխաւսութեամբ սուրբ կուսանացս... (խոշոր երկաթադրով) Ձմեղապարտ ծաղկողս յիշեա աղաչեմ: (իւր սովորական գրչութեամբ) — «Յետինքս ի կրանաւորքս և առաջինքս ի մեղաւորքս: Ես Մարկոս և Մխիթար ստացաք զգիրս զայս բազում աշխատութեամբ: զի գերեցին զմեզ և ալափեցին և տարան ի Դուին և զմասն ի սմանէ ընդ մեզ, զոր դրամագին աւարեալ դարձուցեալ, կատարեալ կազմեցաք ձեռամբ մերով և տուաք ի Սաղմոսաւանք յիշատակ մեզ և ծնողաց մերոց, ի զարդ եկեղեցեաց սուրբ Գրիգորիս, Աստուածածնիս, Կարապետիս և Գեորգա զաւրավարիս: Եւ կատարացեն ամ յամէ ի տարին Գ աւր ժամ, ի տանի սուրբ Յակովբին: Որք կատարենն աւրհնեսցին, իսկ որք անփոյթ արացեն, աւաղ, զի պատժեսցին: Մանաւանդ որ եկեղեցապանն ե կատարեսցէ, զի մի դատապարտեսցի, և զժամն վաղ զարթուցէ, զի վճարեսցին մեծ ճառք, որ ի սմա: Եւ եթե որ հեռացուցե զսա ի Սաղմոսաւանաց զինչ և է պատճառաւ՝ մասն նորա ընդ Յուդաի եղիցի և ընդ Կաենի, և նզովք զաւձին ժառանգեսցէ:»

Ձեղբայրն մեր Քառասունքն, կրանաւորական կարգաւք պատուեալ, որ զնիւթ կազմութեան սորա երեք ի Տփլեսաց և զաւղ և կոճակ յԱնո, յիշեսցիք ի Քրիստոս և տէր յիշողացդ ողորմեսցի:»

Եր. 204b «ՂՄարկոս զստացիչ գրոցս և զհարազատ եղբարք իւր զՄխիթար և զՅոհաննէս... ընդ նմին զտխմար գծողս զՄխիթար...»

Եր. 260b. «Քրիստոս աստուած թող զյանցանս Մարկոսի և եղբարց և ծնողաց իմոց և համեստ քեռն իմո Սառաի, որ տղա հասակաւ փոխեցաւ ի Քրիստոս:» *

Եր. 313a. Նոր թանաքով ստորին լուսանցքում. «այս գիծ առաջին[ն] դարձի գերութեան մերոյ, զոր գերեցաք յաւտար ազգաց:»

Եր. 319a «Մինչ յայս ճառի էի, յամսեանն

* Եր. 286b, ճախ լուսանցքում: միեւնոյն գրչով. «վայ ի լուես եւ ի մթանես», որից կարելի է հետեւեցնել, որ Ապարանի լուերը այն ժամանակն էլ նոյնչափ համըստաւոր էին, որչափ այժմ: Կան ժողովրդական երգեր այդ լուերի մասին:

հրոտից, որ աւր Ա եր և առաջին ծննդեան պահոցն, եհաս բարկութիւն սաստիկ յաստուծոյ ի վերա մեր յաղագս ծովացեալ մեղաց մերոց, զի արք (ամբ)ամբարիշտք չարախաւսեցին զմենջ ի Դուին, եթե գողի հաց են տուեալ. և յանկարծ եհաս զաւրք հեծելոց ի վերա մեր, որ եաք հինգ հոգի բնակե[ա]լ ի Ե խցի. փախուցեալք յաշխարհի սբաղմանց, բնակեալ յանապատ, ոչ գործելով զգործ անապատի, հալածեալք եղեաք: Որո[ց] ձերբակալ արարեալ զՄխիթար, զԿիրակոս, զՊաւղոս, զՍտեփանոս յիւրաքանչիւր խցկան, զի ժամ եր ձմերաին, և զամենայն կենաց մեր զպատճառ յաւարի առեալ, տարան ի Դուին, զիս միայն թողլով յաղագս տկարութեան իմո, զի անոտս կարճեալ եր և ոչ կարելի ընթանալ: * Եւ տարեալ զնոսա ի տեղի պատուհասին, զի ի փայտ ելանիցեն. այլ զթածն աստուած, որ ոչ իսպառ բարկանա, հասեալ յաւգնականութիւն, դարձոյց յայնմ չար խորհրդոց: Բանդարգե(ա)լ արարեալ խոշտանկելին բազում տանջանաւք ի[ն]չս խոտանալ, ամսաւրեա աւուրք տանջեալք. Կ. դահեկան զլուի կապեալ, Ձոր բարեպաշտ աստուածասեր ամենաւրհնեալ որբէայրի կին մի Մարիամ և Տիկին անուն, նմանեալ մաւրն աստուծոյ, որով (=որոյ) զանուանակոչութիւնն ունի, նաեւ զվարս նորա, որ զայն աւուրս դարմանէր զնոսա ի բանդին, որո տացէ տէր հարիւրապատիկ և զվարձս նորա ի գալստեանն իւրում: ամեն:

Ձոր և զայս մասն գրած գերի առեալ վարեցին զկնի: Ձոր և իմ՝ Մարկոսի՝ տկար մարմնով հետամուտ եղեալ ի նոյն դղեակն, և ամսաւրեա աւուրք պանտընխացեալ (sic) դրամագին արարեալ զայս և զաւրինակ սորին և այլ ևս գրեան, դարձուցի բազում նեղութեամբ: Այդ աղաչեմ զամենեսեան՝ զմեզ և զյիշեցեալքս ի մենջ և զծնողսն մեր յիշեսցիք ի Քրիստոս և տէր ձեզ ողորմեսցի: Եր. 479b. «զպատուական եղբայրն մեր Քառասն, որ զաւրինակս ետ և զմեղապարտ գծողս և ծնողս մեր յիշեսցիք...»

Այս յիշատակարաններից մանրամասն տեղե-

** Հետաքրքրական գուգադիպութեամբ այս ծառընտիրները վիճակուել են կաղերին եւ անդամալուծներին: Ոչ միայն վերջին ուսումնասիրողս, այլեւ եւ Բ ծառընտրի գրիչը՝ Մարկոս, նմանապէս եւ Ա ծառընտրի նորոգողն ու կազմողը՝ Զաքարիան կաղեր էին «եւ կարճեալ ոտիւք»: Վերջինս իրեն անուանում է Նեքաւով՝ փարաւոնի անունով: որ նշանակում է կաղ. (տե՛ս Զաքարիայի նորոգութեան յիշատակարանը):

կանում ենք ձեռագրի կարևոր պարագաներին: Ստացողն է Մարկոսը, գրիչներն են նոյն Մարկոսը և եղբայրը՝ Միխիթար: Առաջինը անհամեմատ աւելի վարժ, գիտուն և յաջող գրիչ է, քան երկրորդը: Գրութեան տեղն է Սաղմոսավանք, կամ Ճշտագոյն ևս Սաղմոսավանքի անապատը, * Իբրև օրինակ ծառայել է «Թօմա եղբօր» ձեռագիրը: Նիւթը, այն է թուղթը, բերուած է Տփղիսից, օղակ և կոճակները՝ կազմի համար՝ Անուց, նախնական կազմը, օղակներն ու կոճակները չկան այլևս, այժմեանը նոր, անշուք կազմ է, հասարակ կաշուց և տախտակից: Հատ հետաքրքրական են գերեզմարութեան հանգամանքները: Թէև չկայ թուական, սակայն մօտաւորապէս կարելի որոշել գրութեան ժամանակը: Այդ չէ կարող կանուխ լինել Հայոց ՌԺԶ (1167) և ՌԺԹ (1170) թուականներին: Այս թուերն յիշուում են Ճառնարի վերջում գտնուած վկայաբանութեանց մէջ, ** Գոշի անունից (տե՛ս ծան.) կարելի էր հետեցնել թերևս, որ այս Ճառնարը ՌԻԲ (1213) թուականից (Գոշի մահուան թուականը) յետոյ է գրուած: Բայց այդ անկարելի է, որովհետև Գուրնը յիշուում է այլ-լազ գիշերի ձեռքում, նոյնպէս և Սաղմոսավանքը, *** Իսկ Զաքարէ սպասաւարդ տիրեց Սաղմոսավանքին և շրջականներին 1200 թուին, որից առաջ է անշուշտ Ճառնարի գրութեան ժամանակը, երբ Սաղմոսավանքը դեռևս Գուրնի իշխանութեան սահմաններումն էր, ****

Բայց կարելի է դեռ աւելի ևս սեղմել այս 30 տարուայ անջրպետը (1170 - 1200), աւելի մօտենալով Ճառնարի գրութեան բուն տարեթուին: Վերեն առաջ բերուած գերեզմարութեան յիշատակարանում ասուած է. «յամսեանն հրոտից», որ աւր ք եր, և առաջին ծննդեան պահոցն, եհաս բարկութիւն սաստիկ աստուծոյ ևլն»: Այս խօսքերից հետևում

է, որ Ճառնարիս և նրա գրիչների գերեզմարութեան ձմեռը—զի ժամ էր ձմեռաին—մի այնպիսի տարի էր, որ Ծննդեան պատի առաջին օրը ընկնում էր հրոտից ամսի մէկին, Ուրիշ խօսքով, բուն Ծնունդը, յունուարի 6-ը, գալիս էր հրոտից 8-ին, իսկ յունուարի մէկը, այն է նոր տարին՝ հրոտից երեքին: Իսկ նաև սարգի մէկը կհանդիպէր 32 օր յետոյ (27 օր հրոտից ամսից, 5 օր աւելեաց=32), ուրեմն՝ փետրուարի երեքին:

Այսպիսով ուրեմն այս Բ Ճառնարի գերեզմարութեան տարին,—երբ կիսից աւելին գրուած էր (318 թերթ), մնացածն էլ մի ամսից յետոյ շարունակուեց գրուել—, մի այնպիսի տարի էր, որ նաև սարգի մէկը հանդիպում էր փետրուարի երեքի օրը:

Այդպիսի տարիներ են 1185—1188 քառամեակը. * ուրեմն և այդ թուերին միայն կարող է գրուած լինել այս Ճառնարը.—Հայոց ՈԱԿ—ՈԱԷ թուերին, **

Այս Ճառնարի մէջ պահուած Սաղմոսավանքին վերաբերեալ յիշատակութիւնները մեր ունեցած հնագոյն տեղեկութիւններն են: Այլշանի «Այրարատում» առաջ բերուած արձանագրութիւնները սկսւում են հազիւ ուրեմն ԺԳ-դ դարից:

* *

Այս ձեռագրերի բաղդատութիւնից երևում է, որ Ա և Բ Ճառնարները տարբեր խմբերի ներկայացուցիչներ են, նման բայց ոչ նոյն բովանդակութեամբ, իսկ վարքեր կամ ճառեր, որ գտնւում են մէկում և պակասում են մյուսում: Բ-ն աւելի նորագոյն հատուածներ ունի ուստի և հաւանականաբար Ա-ից ուշ է ժամանակով, Թէ իբրև գրչութիւն և թէ ընթերցողների ուղղութեամբ անպայման ընտրելագոյնն է Ա-ը, որն և ծառայեց մեզ իբրև բնագիր. Բ-ի ընթերցուածները նշանակուեցան լուսանցքում: Ա-ն հասել է մեր ձեռքը գրեթէ ամբողջ, թերի է մնում միայն վերջին յիշատակարանը, նորագուած թերթե-

* Կարծեմ վանքից փոքր ինչ ցած, Զասաղի ձորում:

** Յովսէփ Թուրք վկայի եւ խոսքով Գանձակեցու գեղեցիկ վկայաբանութիւնները, որոնք լոյս կտեսնեն միասին: Սրանց վերջում կայ եւ Միխիթար Գոշի դրուատը «նեքող ասացեալ ի նոր վկայն, կոչեցեալն խոստրով... ղժբաղղաբար թերատ (ծեռ-ի վերջին թերթն է 484): Այս երեք գրութիւններն էլ բոլորովին նոր բաներ են:

*** Ուրեմն Գոշի ներքողը մտել է Ճառնարի մէջ նոյն իսկ Գոշի կենդանութեան ժամանակ, որ տարօրինակ բան չէ, աչքի առաջ ունենալով Միխիթարի սրբութեան եւ գիտնականութեան մեծ համբաւը ժամանակակիցների աչքում:

**** Տե՛ս Զաքարէի հազոյն արձանագրութիւնը իմ ՆՏՈՅ յօդուածում, 1895 Արարատ, Ը: Կայ եւ արտատպութիւն, եր. 5:

* Տե՛ս Դիւօրիէի աղիւսակը. Recherches sur la Chronologie Arménienne, էր 386:

** Ուրեմն՝ աչքի առաջ ունենալով, որ առ նուազ երկու տարումն է գրուել այս Ճառնարը՝ կունենանք գրութեան մեծատրագոյն թուականը ՈԱԵ—ՈԱԶ:

րով միասին ընդամենը 562 թերթ, Կան մի և նոյն թուանշանի անուշադիր կրկնութեամբ և կրկին թերթեր, որ կրում են հետեւեալ համարները. 242. 278. 280. 365. 435): Բ-ն, ընդհակառակը, ունի թերթներ. դատելով տետրերի կազմութիւնից պահասում են 1, 57, 58, 474 և 475—երորդ թերթերը, Բացի այս՝ սկզբից պակաս, հաւանականաբար, 4 ճառ և վերջից թերատ: Այժմեան վերջին տետրից պակաս 2 թերթ, Վերջին թերթահամարն է 484:

Այս բոլորից յետոյ ինձ մնում է աւելացնել միայն մի քանի խօսք: Մատենագրական այսպիսի հետազոտութիւնները, անկախ իրենց ունեցած լոկ դրական նշանակութիւնից, ազդու՝ են երբեմն նաև աւելի ընդհանուր կարևորութիւն ունեցող պատմական խնդիրների լուսարանութեան վրայ: Ընդունուած աւանդական տեսակէտները փոփոխութեան են ենթարկւում, մեր հայեցակէտը ընդլայնւում է, մութ խնդիրներ և պատմական որոշ շրջաններ նոր լոյս են ստանում: Այդ լինում է շատ անգամ նոյն իսկ անկախ հետազոտողի կամքից, եթէ միայն նա լոկ պատմական ճշմարտութեանն է հետամուտ, գործելով առանց նախառեալ կարծեաց և նպատակաւոր դիտարկութեան կամ վերապահութեան: Կար ժամանակ—և շատերի համար այդ ժամանակը դեռ չէ անցել—երբ Ագաթանգեղոս, Զենոբ Գլակ, Դաշնաց Թուղթ և նման գրութիւններ համարւում էին իբրև անյեղլի պատմական և ճշմարտապատում աղբիւրներ: Քննական ուսումնասիրութիւնները մեզ առաջնորդեցին ուրիշ համոզման: Բայց կայ միևս ծայրայեղութիւնը, աւանդապահականի ճիշտ հակառակը—անպայման հերքողականը: Դէպի այս ծայրը հակուողների կարծիքով՝ բաւական է որ խախտուի որ և է հին յիշատակարանի որոշ մասերի վաւերականութիւնը, արդէն կորցրած է համարւում այդ գրուածքը իւր բոլոր արժէքը: Բայց այս նոյնպէս սխալ է և կատարեալ թիւրիմացութիւն: Որեւէ գրուածք պատմականից իջնելով կիսապատմականի, վիպականի շարքը՝ այսուամենայնիւ չէ կորցնում իւր ներքին արժանիքը, մնալով միշտ իբրև Լեզուի և իւր ժամանակի աշխարհահայեցողութեան կենդանի պատկեր: Հատ անգամ նոր լուսարանութիւնը դեռ աւելացնում է, քան թէ նուազեցնում այդպիսի գրական յիշատակարանի կարևորութիւնը: Այդ նոյնը պէտք է ասել իմ կարծիքով և Ագաթանգեղոսի վերաբերութեամբ:

Կայ և մի ուրիշ կէտ: Մի կարգ պարզամիտների և տկարամիտների համար այսպիսի մերկացումները կարող են ունենալ և գայթակղեցուցիչ կողմեր, նկատուած է, որ շատ անգամ ռամկի մէջ սնահաւատութեան հետ կորչում է և հաւատքը: Կայ և մի ուրիշ կարգ մարդկանց—չարամիտների, որոնք պատրաստ են իւրաքանչիւր մի այսպիսի դէպքում աղաղակ և վայնասուն բարձրացնել, լոկ անձնական դիտումներով:

Փքուն և ուռուցիկ աղգային սնապարծական աւանդներից միշտ նախընտրելի է՝ առողջ, պարզ և կենդանաբար ճշմարտութիւնը:

Սուրբն Գրիգոր Պարթև, մեր հաւատքի և լուսաւորութեան հայրը, վայրենութիւնից և վայրենամտութիւնից մեզ դէպի քաղաքակրթութիւն ձգողը, կոպիտ և խաւար նիւթապաշտութիւնից մեզ դէպի վերացականը, լուսաւորը և աստուածայինը առաջնորդողը, է և կմնայ միշտ, անկախ իւր վարքագրութեան՝ ժամանակի բարեպաշտական ոգու համեմատ յերկրուած՝ զարդերից և պաճուճանքներից, Քրիստոսի Եկեղեցու մեծ Վարդապետներից մէկը, Հայաստանեայց Եկեղեցու առաջին Հայրապետը, Հայ աղղի Լուսաւորիչը: * **

Գալուստ Տէր Մկրտչեան

20 սեպտեմբերի

* Գործայի եւ Շմոնայի վկայաբանութեան ընագիրը արդէն հրատարակուեց „Արարատի“ շախնթաց համալրում:

** Յարդելի բանասիրի այս ուսումնասիրութիւնը զետեղելով «Արարատի» մէջ՝ պարտք ենք համարում յայտնել, որ մենք ամենէն համաձայն չենք նրա եզրակացութեան հետ: Եկեղեցական գրականութեան մէջ արդէն իսկ յայտնի են վարքագրութիւնները իրենց ձևական նմանութեամբ, այսպիսի ձևական նմանութիւններ ենք համարում մենք և ասորի վարքագրութեան և Ագաթանգեղոսի միջև եղած նմանութիւններն: Այս հանգամանքն Ագաթանգեղոսի վերաբերմամբ վաղուց նկատել են Գուտշիմզն և այլք:

Ծան. Խմբ.

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ:

ՀԱՆԴԵՍ ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԵՒ ՊԵՏԱԿԱՆ. ԵՕԹ-
ներորդ գիրքը, Մոսկուա,
տպ. Բ. Բարխուդարեանի
1896. եր. 8°. 360+35.

Վեցամսեայ հանդէսների նախատիպն է մեր
մէջ պ. Մկրտիչ Բարխուդարեանի «գրականական և
պատմական հանդէսը», որից յետոյ քանի մի նման
հրատարակութիւնների են ձեռնարկել զանազան
անձինք, բայց ոչ մէկն էլ չէ հասել գրական և
պատմական հանդիսի բարձրութեան: Յաւով պիտի
խոստովանենք, որ ցանկալի օժանդակութիւն չը
գտնելով՝ հանդիսի խմբագրութիւնն հետզհետէ ան-
ճշգրտապահ է գտնուել և այս եօթներորդ գիրքը
իւր արտաքինով անգամ ցոյց է տալիս խմբագրու-
թեան անհնարին ճիգերը նիւթական գծաւարու-
թեանց յաղթելու: Այս գիրքն ևս իւր նախորդների
պէս հարուստ գրական և պատմական բովանդակու-
թիւն ունի, թէպէտ այս համարի բանաստեղծական
ժինն աւելի թոյլ է, Հանդէսն ամփոփում է քսան
յօդուած, որոնց մէջ յիշատակութեան արժանի են
պ. Ե. Շահազիզի գրած Մ. Նալբանդեանի կենսա-
գրութիւնն և Մ. Բերբերեանի գրական ակնարկնե-
րն: Պ. Շահազիզը մեծ աշխատասիրութեամբ
հաւաքել ու կարգի է բերել Միքայէլ Նալ-
բանդեանի կենսագրութեան վերաբերեալ նիւ-
թերն, առանձնապէս գնահատելի են պ. Շահազիզի
անտիպ աղբիւրներն, որոնցից նա օգտուել է հան-
գուցեալ մեծ հրապարակագրի ազգականների և բա-
րեկամների ձեռնտուութեամբ: Նալբանդեանցի
գնահատութիւնն ճիշդ է, թէպէտ և ինչպէս բնա-
կան է, հեղինակը իւր հերոսի գործերի տպաւորու-
թեան և նորա անձական բարեկամների ազդեցու-
թեան տակն է գտնուում: Աւսումնասիրութեան
ծաւալը ընդարձակել է շնորհիւ պ. Շահազիզի
ընդհանուր (161 երես) գիտողութիւններ անելու
սովորութեան:

Հանդիսի մշտական աշխատակիցներից Յ. Յով-
հաննեսանն այս անգամ մասնակցում է մի բանաս-
տեղծութեամբ միայն, որ այնքան ժամանակակից է.

«Դարերով լացիր, ո՞վ մայր հայրենիք.
Եւ արիւնհոս վերքերը ցարդ բաց,
Անվերջ տանջանքիդ ահաւոր գաղտնիք
Արցունքն աչքիդ պահում ես ծածկած
Մահամբձ հիւանդ՝ անփառք ապրեցար»

Հալում ես կամաց դու մոմի նրման.
Դու կայծեր տուիր խարոյկ չունեցար.
Գընում ես դէպի անխաչ գերեզման:
Պ. Յովհաննեսանի քնարի մեղմ ձայներն
ափսոս որ այնքան քիչ են հնչում:

Առանձին հրճուանօք կարգացուում են վաղամե-
ռիկ Վ. Ասկարեանի բանաստեղծական երկերի մը-
նացորդները, միանգամ ևս ստիպուած ենք գոչելու
«ափսոս տաղանդ», Հիլլերի պարերգի թարգմանու-
թիւնը մի օրինակելի գործ է:

Թարգմանական մանրավէպերն միջակ գրա-
կան երկեր են, այս անգամ հանդէսը սեփա-
կան հայկական վիպասան չունի: Ս. Նաղարեա-
նից և Ռ. Պատկանեանից մնացած նշխարներն
պատմական նշանակութիւն ունին, իսկ Աշուղ
— Ջիւանուն նուիրած ուսումնասիրութիւնն աշա-
կերտական գործ է աւելի քան գրասիրական:

Գալով «Այլ և այլքին» պիտի ցաւենք միայն
թէ կատարուած իրողութիւնների և թէ նրանց ար-
տայայտութեան մասին . . .

Հանդէսն արդէն իւր որոշ տեղն ունի մեր զը-
րականութեան մէջ, ցանկանում ենք որ նա այդ
տեղը պահպանելով՝ օժանդակութիւն գտնէ ու յա-
րատէ:

Հ. ԱՌԱՔԵԼԵԱՆ. ԶԷՅԹՈՒՆ, տեղագրական, ազ-
գագրական և վարչական տեսու-
թիւն. Թ. Բ. 1896. Տ. Մարտ.
տպարան. (Արտատպած «Մշակ»
լրագրից մի քանի յաւելումնե-
րով). եր. 92. Գինն է 20 կոպէկ:

Զէյթունի անունը 1860 թուականից մի ա-
ռանձին հրապոյր է ստացել, ուստի և իւրաքանչիւր
քիչ շատ գրապէտ հայ հետաքրքրուում է այդ գա-
ւառակով և նորա քաջ բնակիչներով: Անցեալ տարի
Զէյթունն առանձնապէս հետաքրքրութեան արժա-
նացաւ շնորհիւ իւր բնակիչների տաճիկ հերոսակ-
ներից ցոյց տուած հերոսական բնդդիմութեան:

Պ. Առաքելեանը Զէյթունի մասին ժողովել
է ամենատեսակ տեղեկութիւններ այնպիսի աղբիւր-
ներից, որ մատչելի չեն մեծամասնութեան, նոր բան
չէ տալիս նա մեզ, ոչ իսկ մի նոր բացատրութիւն
չը լուծուած խնդիրների, այսու ամենայնիւ սա մի
օգտակար ժողովրդական ընթերցանութեան գրքոյկ
է, որ գոնէ հեռաւոր ծանօթութիւն է տալիս մեր
հասարակութեան:

Ն. Բ.

Յ Ա Յ Տ Ա Ր Պ Ր Ո Ւ Թ Ի Ւ Ն Ն Ե Ր .

Բ Ա Յ Ո Ւ Ա Ծ Է

Բ Ա Ժ Ա Ն Ո Ր Գ Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Ի Ւ Ն

„Ա Ր Ա Ր Ա Տ“

Ա Մ Ս Ա Գ Ր Ի Ա Ռ Ա Ջ Ի Կ Ա Յ 1897 Տ Ա Ր Ո Ւ Ա Յ .

Բաժանորդագիրն է Ռուսաստանում 4 ր. Արտատաճմանում 5 ր.

ԱՁԴ

Առաջարկում ենք „Արարատի“ բաժանորդներին ուղարկել իւրեանց ճիշդ հասցէները խմբագրութեանս, որպէս զի համարներն ուղղակի բաժանորդների հասցէի ուղարկենք եւ ոչ թէ գործակալների ձեռքով:

Լ Ո Յ Ս Է Տ Ե Ս Ե Լ

Փ Ա Ռ Ա Կ Ա Ջ Մ Ե Ի Պ Ա Տ Կ Ե Ր Ա Ջ Ա Ր Դ

Օ Ր Ա Յ Ո Յ Յ 1897 Թ .

Վ Ե Յ . Կ Ա Թ Ո Ւ Ղ Ի Կ Ո Ս Ի . Ս . Է Ջ Մ Ի Ա Ծ . Ն Ի . Գ Է Ո Ր Գ Ե Ա Ն Ճ Ե Մ Ա Ր Ա Ն Ի

Ե Ի

Ա Յ Լ Պ Ա Տ Կ Ե Ր Ն Ե Ր Ո Վ Ջ Ա Ր Դ Ա Ր Ո Ւ Ա Ծ .

Գ Ի Ն Ն Է Ա Մ Ե Ն Ա Յ Ն Տ Ե Ղ 20 Կ Ո Վ .

Յանկացողները թող վաղօրօք դիմեն Տպարանի վարչութեան: Խիստ պատասխանատուութեան կենթարկուեն այն գործակալները, որոնք նշանակած գնից աւելի գնով կվաճառեն:

Մ Ա Յ Ր Ա Թ Ո Ւ Ի Ս Տ Պ Ա Ր Ա Ն Ո Ւ Մ
Լ Ո Յ Ս Ե Ն Տ Ե Ս Ե Լ

- Ա. ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԵՍԻՐՈՒԹԻՒՆ. — Աշխատասիրեց Միաբան (Գ. Տ. Մկրտչեան). գինն է 35 Կ.
- Բ. ՏԵՂԱԳԻՐ ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻ ԳԱԽԱՌԻ. — Գրեց Մեարոյ Արքեպիսկոպոս Մմբատեան. գինն է 2 ռուբլի:
- Գ. ՅԱՃԱՍԵՊԱՏՈՒՄ. — Հրատ. Ա. Տ. Միքելեան գինն է 1 ռ.
- Դ. ՀԱՄԱՄ ԱՐԵՒԵԼՅԻ. — Կ. Կոստանեան. գինն է 20 Կ.
- Ե. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԻՄԱՏԱՍԷՐ, ՃԱՌ ԸՆԴ. ԴԷՄ ԵՐԿԱՐՆԱԿԱՅ. — Հրատ. Կառպետ վարդապետ. գինն է 15 Կ.
- Զ. ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՍԱՍԱՆԵԱՆ ՏԷՐՈՒԹԵԱՆ Թ. ՆԷՕՂԷ.

Քէլի. — Թարգմ. Ն. Քարամեան. գինն է 30 Կ.

Է. Ս. ԼՈՒՍԱԽՈՐԶԻ ԱՋԸ. — Գրեց Կ. Կոստանեանց. գինն է 15 Կ.

Ը. Ա. ԵԻ Բ. ՄՆԱՅՈՐԴԱՅ ԳՐՔԵՐԻ ՆՈՐԱԳԻՒՏ ՀԱՅ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԱՍՈՐԵՐԷՆԻՅ. — Հրատ. Գր. Խալաթեանց. գինն է 15 Կոպ.

Թ. ԱՌԱԿՔ ՔՈՒԼՈՎԻ. — Թարգմ. Գաբրիէլ Եպիսկ. Այվազեանի, Հեղինակի և Թարգմանչի կենսագրութիւններով. գինն է 80 Կ.

Ժ. ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԱՌԱՔԵԼ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ԳԱԽԻԹԵՅԻՈՅ. — Երրորդ տպագրութիւն. գինն է 2 ռուբլի:

Յանկացողները կարող են դիմել Տպարանի վարչութեան այս հասցէով. — СВ. Эмисадзинъ, Типограф. Комитету.